

«Η Ιστορία ως θέαμα και ως όργανο πολιτικού προσανατολισμού» ΗΡΟΔΟΤΟΣ – ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Τάκης Σιμότας

Ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό εκθέτει εδώ τις έρευνές του, για να μην ξεθωριάσει με τα χρόνια ό,τι έγινε από τους ανθρώπους, μήτε έργα μεγάλα και θαυμαστά, πραγματοποιημένα άλλα από τους Έλληνες και άλλα από τους βαρβάρους, να σβήσουν άδοξα. Ιδιαίτερα γίνεται λόγος για την αιτία που αυτοί πολέμησαν μεταξύ τους.¹

Η Αίγυπτος είναι η πιο παράξενη χώρα του κόσμου, γιατί οι Αιγύπτιοι έχουν βαλθεί - επίτηδες θαρρείς - να κάνουν όλα τα πράγματα ανάποδα απ' ό,τι τα κάνουν οι υπόλοιποι άνθρωποι.

«Στην Αίγυπτο οι γυναίκες πηγαίνουν στην αγορά και ασχολούνται με το εμπόριο, ενώ οι άνδρες μένουν στο σπίτι και υφαίνουν. Υφαίνουν με το υφάδι προς τα κάτω, αντίθετα οι άλλοι λαοί το τοποθετούν προς τα πάνω. Τα φορτώματα οι άνδρες τα σηκώνουν επάνω στο κεφάλι τους, ενώ οι γυναίκες τα βάζουν στους ώμους τους. Οι γυναίκες ουρούν όρθιες και οι άνδρες καθιστοί. Για να αφοδεύσουν μπαίνουν μέσα στο σπίτι τους, αν και για να φάνε βγαίνουν έξω στους δρόμους... Οι άλλοι λαοί, εκτός από όσους το έμαθαν από τους Αιγύπτιους, αφήνουν τα γεννητικά τους όργανα όπως τα έκανε η φύση, ενώ οι Αιγύπτιοι κάνουν περιτομή... Οι Έλληνες γράφουν τα γράμματά τους και τους αριθμούς, όταν κάνουν λογαριασμό, από τα αριστερά προς τα δεξιά, ενώ οι Αιγύπτιοι από τα δεξιά προς τα αριστερά».²

Αλλά εκτός από τις παραξενιές αυτές (παρέθεσα μόνο μερικές παραπάνω), ο Ηρόδοτος καταγράφει, σχετικά με τους Αιγύπτιους και την Αίγυπτο, και άλλα πολλά θαυμαστά πράγματα, από τα οποία ξεχωρίζω το «πείραμα» που μηχανεύτηκε ο βασιλιάς της Αιγύπτου Ψαμμήτιχος για να εξακριβώσει ποιοι από τους ανθρώπους είχαν δημιουργηθεί πρώτοι:

«Πήρε στην τύχη δύο νεογέννητα παιδιά, τα έδωσε σ' έναν βοσκό για να τα μεγαλώσει ανάμεσα στα κοπάδια του και τον διέταξε κανείς να μην πει μπροστά στα παιδιά ούτε λέξη. Έπρεπε ο βοσκός να τα βάλει σε μια καλύβα ερημική και να τους πηγαίνει πότε πότε κασίκες ώστε να έχουν αρκετό γάλα, και να τα φροντίζει για όλα τ' άλλα. Ο Ψαμμήτιχος τα έκανε αυτά και έδωσε τέτοιες διαταγές, επειδή ήθελε να ακούσει τι γλώσσα θα μιλήσουν πρώτη τα παιδιά, όταν θα έπαυαν να βγάζουν φωνές χωρίς νόημα. Αυτό και έγινε. Όταν πέρασαν δύο χρόνια κι ο βοσκός τα φρόντιζε όπως είχε διαταγή, άνοιξε μια μέρα την πόρτα της καλύβας και τα παιδιά προχώρησαν προς αυτόν με τα χεράκια τους τεντωμένα και φώναζαν 'βεκός'. Την πρώτη φορά που το άκουσε ο βοσκός δεν έδωσε σημασία, μα καθώς πήγαινε συχνά και τα φρόντιζε και του έλεγαν συνεχώς την ίδια λέξη, το μήνυσε τους κυρίου του και αυτός διέ-

---

¹ Ηροδότου Αλικαρνησσέως ιστορίας απόδεξις ήδε, ως μήτε τά γενόμενα έξ ανθρώπων τῶ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα. μεγάλα τε καί θαυμαστά, τά μέν Ἕλλησι, τά δέ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα καί δι' ἦν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι. Ἡροδότου Ἱστορίαι. Προοίμιο.Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ.Ν.Μαρωνίτη, πρώτος τόμος (Κλειώ), σελ.142, Γκοβόστης, Αθήνα 1964.

² Ηροδότου Ἱστορίαι, Β' (Ευτέρπη), μ.ετ, Ἄγγελος Βλάχος, σελ. 215-216, Ωκεανίδα, Αθήνα 2000.

ταξε να του φέρει τα παιδιά. Όταν ο Ψαμμήτιχος τα άκουσε ο ίδιος, ζήτησε να μάθει σε ποια γλώσσα υπήρχε η λέξη 'βεκός' και ανακάλυψε ότι οι Φρύγες λένε έτσι το ψωμί. Κατ' αυτόν τον τρόπο υποχώρησαν οι Αιγύπτιοι που σκέφτηκαν το ζήτημα και παραδέχτηκαν ότι οι Φρύγες ήταν αρχαιότεροι τους».³

Και φυσικά, αξιοσημείωτα πράγματα συναντά κανείς σε όλη την έκταση των Ιστοριών. Αναφέρω εδώ την εκνευριστική ηλιθιότητα του Κανδαύλη, που πήγαινε γυρεύοντας και που μόλις ο αναγνώστης πληροφορείται την οικτρά τύχη του, συμπεραίνει αυθόρμητα: καλά να πάθει. Υπογραμμίζω ακόμα και την μωρία του Ξέρξη, που διέταξε, ούτε λίγο ούτε πολύ, να μαστιγώσουν τή θάλασσα, ρίχνοντας μάλιστα μέσα της και χειροπέδες, για να την τιμωρήσει επειδή είχε καταστρέψει, τρικυμίζοντας, τη γέφυρα που είχε φτιάξει στον Ελλήσποντο. Θυμάμαι επίσης όχι μόνο την αλαζονεία του Κροίσου αλλά και τη σύνεση του Κύρου. Γιατί ο Κροίσος, που στην εποχή της παντοδυναμίας του πίστευε ότι είναι ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος του κόσμου, θυμήθηκε, μια στιγμή πριν πεθάνει επάνω στην πυρά, τα σοφά λόγια που του είχε πει ο Σόλων, ότι, δηλαδή, δεν πρέπει να καλοτυχίζουμε κανέναν άνθρωπο, πριν μάθουμε τον τρόπο με τον οποίο πέθανε - λόγια που είχε περιφρονήσει τότε. Ο Κύρος, αντίθετα, παραδειγματίστηκε από τη σχετική ιστορία και χάρισε τη ζωή στον Κροίσο, αναλογιζόμενος ότι και ο ίδιος θα μπορούσε να βρεθεί κάποτε σε παρόμοια θέση. Αν και πάνω απ' όλα βρίσκονται οι πόλεμοι των Ελλήνων με τους Πέρσες, που είναι το κεντρικό θέμα αλλά και το άλλοθι της απίστευτης αυτής ανθρώπινης φαντασμαγορίας, από την οποία δεν ξέρει κανείς τι να πρωτοσταχυολογήσει όπως, υποθέτω, και ο ίδιος ο Ηρόδοτος δεν ήξερε, όταν έγραφε την ιστορία του, τι να πρωτοϊστορήσει.

Κι αλήθεια, η φλυαρία του ιστορικού γίνεσθαι είναι ακατάσχετη. Η στερεότυπη και μονότονη αναπαραγωγή τόσων και τόσων ανθρώπινων, κοινωνικών, πνευματικών, ιστορικών και πολιτισμικών κύκλων προσφέρει ωστόσο μία απίστευτη ποσότητα γεγονότων, καταστάσεων, συμβάντων και περιστατικών που αν ήθελε κανείς να τα γράψει ή έστω να τα καταμετρήσει, δεν θα έχανε μόνο τον χρόνο του αλλά και τον νου του. Αν και κάποια από τα γεγονότα αυτά σκάζουν μύτη πάνω από την επιφάνεια που αποτελεί ο μέσος όρος. Ο Ηρόδοτος ξεχωρίζει παραδειγματικές βιογραφίες και λαογραφίες, αυτοτελείς short stories παρμένες από τα έργα, τις ημέρες, τις περιπέτειες και τους πολέμους των ανθρώπων και των λαών, πεποϊθήσεις, θρησκευτικές δοξασίες, συνήθειες, ανέκδοτα και κατορθώματα, που είναι όλα τους τόσο αξιοθαύμαστα και αξιοπεριεργα, τόσο παράδοξα ή τόσο αξιοκατάκριτα, τόσο μεγαλειώδη ή τόσο καταγέλαστα, ώστε παρακινούν, από μόνα τους θα έλεγε κανείς, τον ιστορικό να τα ιστορήσει.

Ας αρχίσουμε όμως από το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος ταξιδεύει σ' έναν γνωστό κόσμο που μοιάζει να είναι απέραντος, παρότι τελειώνει στις μυθικές Ηράκλειες Στήλες, γιατί παραμένει στο σύνολό του σχεδόν άγνωστος. Οι χώρες, οι λαοί, οι πολιτισμοί, οι επιμέρους ιστορίες και βιογραφίες που βγαίνουν από τις αφηγήσεις του όπως οι λαγοί από τα μανίκια των ταχυδακτυλουργών, προέρχονται από τις αναρίθμητες στοές ενός ανεξερευνήτου Λαβύρινθου, όπου έχει κανείς την εντύπωση ότι μπορεί να περιπλανιέται ή να προοδεύει επ' άπειρον. Αν και εδώ υπάρχει ένας αδιαμφισβήτητος και γι' αυτό και κοινόχρηστος μίτος, που σου επιτρέπει να κινείσαι με ασφάλεια. Όλες οι ιστορίες, όσο μεγάλες ή μικρές κι αν είναι, υποτάσσονται στη μοίρα που ορίζει τη ροή όλων των γεγονότων. Αυτά που συμβαίνουν, συμβαίνουν, γιατί ήταν μοιραίο να συμβούν.

Αυτή ήταν μία ακλόνητη πεποίθηση, που την προσέφερε στον αρχαίο κόσμο η ανακύκλωση των τεσσάρων εποχών του έτους καθώς και ο φυσικός κύκλος της ζωής: γέννηση, νεότητα, ωριμότητα, γηρατειά, θάνατος. Αν όμως η ανακύκλωση είναι απαραίτητη στη φύση, για ποιον λόγο να ισχύει και στις ιστορίες των λαών, των χωρών και των πόλεων; Γιατί,

---

³ έ.α., σελ. 190.

όταν τα παραπάνω συλλογικά υποκείμενα ακμάζουν, αποκτούν υπέρμετρη δύναμη. Και ό,τι υπερβαίνει το μέτρο θίγει την τάξη του κόσμου προκαλώντας την νέμεσιν των θεών και έτσι και την καταστροφή του. Το ενδιαφέρον μάλιστα εδώ είναι ότι όργανο της νεμέσεως είναι τα ίδια τα χαρακτηριστικά ελαττώματα των ανθρώπων: η φιλοδοξία, η αλαζονεία και η μωρία που παίρνοντας αέρα από την υπέρμετρη δύναμη, υπαγορεύουν στους ηγέτες των λαών και τους πολίτες των πόλεων μεγαλεπήβολες, άφρονες και εντέλει αυτοκαταστροφικές επιχειρήσεις, κατακτητικές ως επί το πλείστον. Ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι όμως ότι η έννοια του πεπρωμένου δεν αντιφάσκει διόλου προς την ανθρώπινη ελευθερία. Απλώς και μόνον κάθε φορά που η εν λόγω ελευθερία απειλεί την προδιαγεγραμμένη ροή των γεγονότων, επεμβαίνουν οι θεοί και εξαλείφουν τον σχετικό κίνδυνο επιστρατεύοντας τα μεγάλα μέσα.

Τυπική όσο και εκπληκτική εν προκειμένω είναι η αμφιταλάντευση του Ξέρξη ανάμεσα στον πόλεμο εναντίον των ελληνικών πόλεων και την ειρήνη, όπως ιστορείται αυτή στο έβδομο βιβλίο (7.11, 2-18) του Ηρόδοτου, που έχει περιληπτικά ως εξής: Ο Ξέρξης ωθούμενος από την ορμητικότητα της νεότητας και τη φιλοδοξία, αποφασίζει να υποτάξει τους Έλληνες. Ευθύς αμέσως συγκαλεί πολεμικό συμβούλιο, ανακοινώνει την απόφασή του και διατάζει τους συμβούλους του να προχωρήσουν στη συγκρότηση πανστρατιάς. Ταυτόχρονα όμως ζητά και τη γνώμη των παρισταμένων για την απόφασή του. Εξ αυτών ο Μαρδόνιος υπερθεματίζει. Οι Έλληνες πρέπει να υποταγούν εξάπαντος, γιατί, αν και ελάχιστοι, έχουν το θράσος να δημιουργούν προβλήματα στην κοσμοκράτειρα Περσία υποδαυλίζοντας συνέχεια εξεγέρσεις στις υπό περσική κατοχή ελληνικές αποικίες της Ιωνίας. Ο συνετός Αρτάβανος όμως, που ήταν και θεός του Ξέρξη, υποστηρίζει ότι θα ήταν αφροσύνη να επιχειρήσει κανείς μια τόσο ριψοκίνδυνη επίθεση εναντίον αυτών που θεωρούνται από όλους ως οι καλύτεροι πολεμιστές στη στεριά και τη θάλασσα. Πόσο μάλλον όταν μόνοι τους οι Αθηναίοι είχαν νικήσει στον Μαραθώνα τον στρατό, που είχε στείλει για να υποτάξει τους Έλληνες ο πατέρας του Ξέρξη, ο Δαρείος, υπό την ηγεσία του Δάτη και του Αρταφέρνη. Ακούγοντας τον Αρτάβανο ο Ξέρξης γίνεται έξαλλος και του φέρεται με σκαιότητα. Αργότερα όμως ανακτά την ψυχραιμία του και τότε τα συνετά λόγια του θείου του πιάνουν τόπο. Σκέπτεται ότι δεν υπάρχει κανένας σοβαρός λόγος να ξεκινήσει έναν τέτοιο πόλεμο και διατάζει τη ματαίωσή του, θέτοντας έτσι στον αέρα την προδιαγεγραμμένη ροή των γεγονότων. Μόνο που στις δύο επόμενες νύχτες βλέπει στον ύπνο του το ίδιο όνειρο: Ένας ψηλός και όμορφος νέος τον ψέγει για την υπαναχώρησή του και τον παροτρύνει να επιτεθεί, απειλώντας τον μάλιστα ότι, αν προτιμήσει την ειρήνη, θα υποστεί την έσχατη ταπείνωση. Θορυβημένος ο Ξέρξης διηγείται τα καθέκαστα στον Αρτάβανο, τον οποίο και πειθαναγκάζει να φορέσει τη βασιλική στολή, να καθίσει στο θρόνο και να κοιμηθεί στο βασιλικό κρεβάτι τη νύχτα για να δουν κι οι δυο τι θα γίνει. Πράγματι ο Αρτάβανος τα κάνει όλα αυτά, βλέπει στον ύπνο του τον ίδιο ψηλό και ωραίο νέο να του λέει τα ίδια πράγματα. Έτσι μεταστρέφεται υπέρ του πολέμου, αφού πείστηκε ότι πρόκειται για θέλημα των θεών. Οπότε τίποτα δεν μπορεί να εμποδίσει πλέον τον μολαταύτα ελεύθερο Ξέρξη να προελάσει προς τη θλιβερή του μοίρα.

Με άλλα λόγια η προδιαγραφή δεν μειώνει καθόλου τη σημασία της ανθρώπινης απόφασης και το βάρος της ανθρώπινης ευθύνης. Όπως παρατηρεί ο Α. Lesky, πρόκειται για: ένα κομμάτι γνήσιας αρχαικότητας και μπορούμε να παρακολουθήσουμε την αντίληψη αυτή ως πίσω στον Όμηρο, ότι όλα όσα συμβαίνουν παίρνουν την ώθηση και την κατεύθυνσή τους τόσο από την ανθρώπινη όσο και από την θεϊκή περιοχή, χωρίς να μπορούν να καθο-

ριστούν ορθολογικά τα επιμέρους συνθετικά,⁴ Όσο αρχαϊκή κι αν φαίνεται η παραπάνω ιστορία, μια πιο μοντέρνα ή και μεταμοντέρνα αντίληψη για τις έννοιες της μοίρας, του πεπρωμένου και της προδιαγραφής θα μπορούσε να δεχθεί - προκειμένου για τους κύκλους που διέπουν τους λαούς, τις πόλεις, τις δυναστείες, τα έθνη και τις αυτοκρατορίες - ότι η ανθρώπινη ελευθερία μπορεί μεν να επισπεύσει ή να παρατείνει τα στάδια του σχετικού κύκλου - γέννηση, ακμή, παρακμή - όχι όμως και να ματαιώσει την ανακύκληση, σταματώντας έναν συγκεκριμένο κύκλο σε κατάσταση διαρκούς ωριμότητας και ακμής ή, ακόμα περισσότερο, εγκαθιδρύοντας επί της γης αιώνια ειρήνη.

Ωστε το πεπρωμένο είναι η συνθήκη που διέπει τον πεπερασμένο αλλά και λαβυρινθώδη κόσμο. Αν και η γενική αυτή συνθήκη εξατομικεύεται στην πληθώρα των επιτόπιων και των επί μέρους ανακυκλήσεων. Όπως κάθε άνθρωπος υπόκειται στον κύκλο της βιογραφίας του, έτσι και κάθε χώρα είναι παγιδευμένη στον δικό της ιδιαίτερο χρονικό κύκλο, γεγονός που καθιστά τον κόσμο και εντέλει τον χώρο μία αναπεπταμένη χρονικότητα. Το να πηγαίνεις σε μία καινούρια χώρα σημαίνει να εισέρχεσαι και να ταξιδεύεις στον χρόνο της. Από την άποψη αυτή η γεωγραφία είναι μία οριζοντιωμένη ιστορία, οπότε και κάθε περιήγηση μετατρέπεται αυτομάτως σε ιστοριογραφία. Γιατί, όπως τα βουνά που ορθώνουν το ανάστημά τους στη διάσταση του ύψους, έτσι και η ιστορία είναι γηγενής. Εκπηγάει και υψώνεται σαν πίδακας στη διάσταση του χρόνου. Σαν πίδακας που απαρτίζεται, όπως και οι υδάτινοι πίδακες, από μόρια, από σταγόνες και σταγονίδια, όλων των μεγεθών: λαούς, κοινωνίες, φυλές, οικογένειες, ανθρώπους, δηλαδή από τα φυσικά και από τα συλλογικά υποκείμενα, όπως θα λέγαμε σήμερα. Οι σταγόνες αυτές ανέρχονται ενόσω διατηρούν την ορμή της εκπήγασης, εκπληρώνοντας έτσι τον προορισμό τους. Κάποια στιγμή όμως η φόρα τους εξαντλείται και τότε, αφού μένουν για μια στιγμή μετέωρες στην κορυφή, διαγράφουν τη γνωστή καμπύλη της παρακμής και της πτώσης, ώσπου κάποια στιγμή επιστρέφουν στη μητέρα Γη.

Ενώ οι κορυφαίες καμπύλες όλων αυτών των τροχιών φτιάχνουν τη γνωστή ομπρέλα του πίδακα: τον θόλο της Ιστορίας, που στεγάζει, όπως είναι επόμενο, όχι μόνο το παρόν (όλα όσα συμβαίνουν αυτή τη στιγμή και στο κάθε τώρα) αλλά και όλο το παρελθόν και όλο το μέλλον. Οπότε, για να συμπληρώσουμε την αναλογία, πρέπει να προσθέσουμε τα ιστορικά γεγονότα -τουτέστιν τις φυσαλίδες, τις φουσκάλες και τον αφρό-που προκαλούνται από τον συνωστισμό, την τριβή, τον αναπόφευκτο ανταγωνισμό, τις συμπλοκές των υποκειμένων και εντέλει από τον πόλεμο, ο οποίος μάλιστα δίνει στο σιντριβάνι της Ιστορίας, που αναβλύζει διαρκώς, το σχήμα και τη μορφή ενός αναβράζοντος αγωνίσματος, η μικρογραφία του οποίου επρόκειτο ύστερα από μερικούς αιώνες να παρασταθεί στο Κολοσσαίο.

Από κει και πέρα η ιστορική γνώση είναι κι αυτή ένα αφρίζον σταγονίδιο. Μία φουσκάλα που φουσκώνει όμως όλο και πιο πολύ προσπαθώντας να καλύψει εκ των ένδον τον θόλο των γεγονότων. Ο ιστορικός σχηματίζει πληρέστερη εικόνα, γιατί περιηγούμενος κοιτάζει τον πίδακα από πολλές οπτικές γωνίες. Για την ακρίβεια τον εξετάζει με τα μάτια της δικής του ιστορίας, την οποία και κουβαλάει φυσικά μαζί του όπου κι αν πηγαίνει, φωτίζει σαν με κλεφτοφάναρο τις αλλοδαπές ιστορίες, δημιουργώντας έτσι προγεφυρώματα και αποικίες γνώσης, όπως ακριβώς οι άποικοι που εμβολίαζαν τις ξένες χώρες με την ιστορία των μητροπόλεών τους, ιδρύοντας αποικίες. Ενώ στη συνέχεια ο ιστοριογράφος - περιηγητής συγκροτεί πανοραμική εικόνα, συνδέοντας όλες αυτές τις αποικίες που ίδρυσε σε δίκτυο. Το ιστορικό έργο δηλαδή είναι ένας πανοραμικός θόλος γνώσης, που φουσκώνει

---

⁴ A. Lesky, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, μετ. Α. Τσοπανάκη, σελ. 463, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1964. (Σε παρένθετα αρχαία ή μεταφρασμένα αποσπάσματα ακολουθήθηκε η τρέχουσα ορθογραφία).

ολοένα προσπαθώντας επί ματαίω να καλύψει εκ των ένδον τον θόλο της Ιστορίας. Στην προσπάθειά του αυτή μιμείται την Ιστορία, όπως ακριβώς το πέπλο μιμείται το σχήμα του αγάλματος που σκεπάζει. Είναι μάλλον ένας γαιοιστορικός χάρτης που αντιγράφει τη μορφολογία της Ιστορίας, όπως οι γεωφυσικοί χάρτες αντιγράφουν τη μορφολογία του εδάφους.

Τελικά η ιστοριογραφία συγκροτείται κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν της Ιστορίας (του πραγματικού Κολοσσαίου) ως ένα δευτερογενές πεδίο ανταγωνισμού. Είναι ένα είδος Κολοσσαίου της ατομικής και της συλλογικής μνήμης, μέσα στο οποίο συμπλέκονται σαν μονομάχοι, σαν λιοντάρια και σαν χριστιανοί ταυτόχρονα τα αναρίθμητα ιστορικά γεγονότα που παράγει αδιάκοπα η Ιστορία, επιδιώκοντας να κερδίσουν την εύνοια του ιστορικού που θα τα σώσει από τον θάνατο, από τη λήθη, ιστορώντας τα.

Καθώς τα γεγονότα συνωστίζονται και διαγκωνίζονται, αλύπητα θαρρείς, μπροστά στα μάτια του ιστορικού, προσφέρουν το πιο μεγάλο, το πιο συναρπαστικό θέαμα και αγώνισμα, που θα μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς. Ο ιστορικός όμως δεν είναι μονάχα θεατής του αγώνισματος αυτού. Είναι ταυτόχρονα ο διαιτητής του, ο αυτοκράτορας που αποφασίζει στρέφοντας τον αντίχειρά του προς τα πάνω ή προς τα κάτω και ο ελλανοδίκης που στεφανώνει τους νικητές. Αφού, όπως τονίζει ο Ηρόδοτος στο προοίμιό του εκθέτοντας τον σκοπό και τη μέθοδο της έρευνας του, ακόμα κι αυτά τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των Περσών κι ακόμα πιο πολύ η αιτία για την οποία πολέμησαν μεταξύ τους, κινδυνεύουν να παρέλθουν άδοξα «*ακλεά γένηται*», αν δεν τα (απο)μνημονεύσει η ιστορική έρευνα. Γιατί οι άνθρωποι έρχονται και παρέρχονται. Τα ίχνη που αφήνουν κατά το πέρασμά τους, τα διαγράφει από τη συλλογική μνήμη ο χρόνος, «*τω χρόνω εξίτηλα γένηται*», όπως διαγράφει το κύμα και τις πατημασιές που γράφουμε στην άμμο.

Έχουμε λοιπόν ένα θέαμα κι ένα αγώνισμα, όπου τα μεγάλα και τα θαυμαστά αποτελούν κριτήριο και ρυθμιστικές έννοιες. Κι ενώ το μεγαλειώδες δηλώνει μία τάξη μεγέθους, το θαυμάσιο αναφέρεται στα ποιοτικά γνωρίσματα ενός γεγονότος, στην ιδιορρυθμία του, στην εκνευριστική ηλιθιότητα ή στην αξιοσέβαστη σοφία που το προκάλεσε, στο αν είναι παραδειγματικό ή έστω αντιπροσωπευτικό και, γενικά, σε κάποιο έντονο και ισχυρό διακριτικό γνώρισμα που του δίνει ταυτότητα ή στην ικανότητά του να συμπυκνώνει σε ελάχιστο χώρο πάρα πολλά. Κατά κάποιο τρόπο το θαυμάσιο είναι ένα είδος μεγαλείου, που μπορούν να αξιωθούν ακόμα και το πιο μικρά γεγονότα. Σε κάθε περίπτωση όμως μιλάμε για αισθητικές κατηγορίες. Η ιστορική έρευνα του Ηρόδοτου είναι μία καλλιτεχνική δραστηριότητα, που προσανατολίζεται επί τούτου προς κάθε τι το συναρπαστικό και που οργανώνεται δραματικά για να προκαλέσει τη συμμετοχή και τη συμπάθεια των ακροατών, αφού η εποπτεία των «*μεγάλων τε και θαυμαστών έργων*» που παρουσιάζει, κινητοποιεί κυρίως την περιέργεια, το δέος και το θαυμασμό τους.

B. Θουκυδίδης

Και ως προς τους λόγους που εκφωνήθηκαν από διάφορους ομιλητές, από αυτούς που επρόκειτο να πολεμήσουν ή που πολεμούσαν ήδη, ήταν πολύ δύσκολο να τους ανασυγκροτήσω με ακρίβεια. Κι αυτό ισχύει τόσο για τους λόγους που άκουσα ο ίδιος όσο και για εκείνους που είχαν ακούσει και που μου ανέφεραν άλλοι. Γι' αυτό και τους συνέταξα συνυπολογίζοντας κι αυτά που κατά την γνώμη μου θα έπρεπε να είχαν πει οι ομιλητές (προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις κρίσιμες καταστάσεις που τους έκαναν να ανέβουν

στο βήμα και να πάρουν τον λόγο). Και ήμουν πεπεισμένος ότι η εντελέστερη γνώμη (που με τον τρόπο αυτόν θα αποσταζόταν από την έρευνα) θα πλησίαζε όσο το δυνατό πιο κοντά σ' αυτά που είχαν ειπωθεί πραγματικά. Ως προς τις πολεμικές επιχειρήσεις τώρα, δεν επέτρεψα στον εαυτό μου να τις καταγράψει ούτε παίρνοντας πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα ούτε όπως νόμιζα εγώ ο ίδιος, παρά διασταύρωσα με την μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και συνεκτίμησα όλες τις σχετικές μαρτυρίες, τις δικές μου και των άλλων. Και η εξακρίβωση ετούτη ήταν εξαιρετικά δύσκολη, γιατί οι αυτόπτες μάρτυρες δεν έλεγαν τα ίδια για τα ίδια πράγματα, εκθέτοντας τα γεγονότα ανάλογα με την συμπάθεια που έτρεφαν προς την μια ή άλλη παράταξη και ανάλογα με τα όσα θυμόταν ο καθένας. Όσο για την ακρόαση, η έλλειψη του μυθώδους από την ιστορία μου, ίσως την κάνει λιγότερο ευχάριστη. Αλλά θα είμαι ικανοποιημένος αν κρίνουν το έργο μου ωφέλιμο, αυτοί που θα θελήσουν να σχηματίσουν σαφή εικόνα των γεγονότων, πολύ περισσότερο που ακόμα κι αυτά που θα συμβούν στο μέλλον, θα είναι, σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση, όμοια ή παραπλήσια μ' αυτά που έχουν συμβεί στο παρελθόν. Βλέπω την ιστορία μάλλον ως ένα διαρκές αγαθό (χρήσιμο σε κάθε περίπτωση και σ' όλες τις περιστάσεις) παρά ως ένα συναρπαστικό ακρόαμα, από εκείνα που βραβεύονται στους σχετικούς διαγωνισμούς και που προσφέρουν στιγμιαία ευχαρίστηση κατά τη διάρκεια της ακρόασης τους και μόνο.^[1]

α) Κτήμα τε ες αιεί μάλλον ή αγώνισμα ες το παραχρήμα ακούειν ζύγκεται.

Η εξιστόρηση των γεγονότων είναι το μέγιστο αγώνισμα, αμέσως μετά τα ίδια τα γεγονότα φυσικά. Στο αγώνισμα αυτό πρωταγωνιστούσε ο Ηρόδοτος διαβάζοντας αποσπάσματα από το έργο του σε δημόσιες συναθροίσεις. Μάλιστα για τη σχετική διάλεξη που έδωσε στην Αθήνα φημολογείται ότι έλαβε μια εξωφρενική αμοιβή (δέκα τάλαντα), προφανώς γιατί η ανάγνωσή του αυτή συνάρπασε και ευχαρίστησε το ακροατήριο. Το ζήτημα είναι αν η ωφέλεια τέτοιων ακροαμάτων εξαντλείται, μόλις τελειώνει η ακρόασή τους. Πρώτα-πρώτα η μυθώδης αφήγηση του Ηρόδοτου έτερπε και εξακολουθεί να τέρπει τους ακροατές και τους αναγνώστες, όντας από την άποψη αυτή ένα κτήμα τόσο παντοτινό όσο και η ιστορία του Θουκυδίδη. Θα ήταν άδικο επίσης να πει κανείς ότι απέβλεπε μονάχα στη στιγμιαία απόλαυση των ακροατών ή των αναγνωστών, όπως θα ήταν λάθος και να ισχυριστεί ότι το μυθώδες στοιχείο αποβλέπει μονάχα στην τέρψη.

Από τη φύση της εξιστόρησης των γεγονότων προσφέρει ένα πλαίσιο κι έναν οδηγό στην ανθρώπινη πράξη, όντας έτσι επωφελής και μάλιστα τόσο περισσότερο όσο πιο καλός παραμυθός είναι ο αφηγητής. Έπειτα, παρότι στιγμιαίες, η αισθητική απόλαυση, η συγκίνηση, η συμπάθεια και η συμμετοχή μόνο σε ευτελείς περιπτώσεις είναι τόσο σύντομες, ώστε να μην προλάβουν να δώσουν χώρο στην εποπτεία, την επίγνωση και την παραμυθία που προσφέρουν σ' ένα σώμα ο μύθος, η αφήγηση ή το έργο τέχνης. Αν και το πιο σπουδαίο από όλα είναι ότι ο θαυμασμός, που βρίσκεται στο επίκεντρο όλων αυτών, ενεργοποιεί την απορία, από την οποία ξεκινούν όλα τα ερωτήματα, επομένως και όλες οι απαντήσεις που δίνονται στα ερωτήματα αυτά. Υποθέτω ότι γι' αυτό ο Θουκυδίδης μέμφθηκε τον Ηρόδοτο- όχι ακριβώς επειδή η μυθώδης ιστορία του ήταν ανώφελη, αλλά επειδή ήταν απογοητευτικά ανεπαρκής για όλους εκείνους που ήθελαν να σχηματίσουν σαφή εικόνα των γεγονότων. Αλλά τότε ποιοι είναι οι απαιτητικοί ακροατές «όσοι δε βουλήσονται των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν», που απαρτίζουν το ιδανικό ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται ο Θουκυδίδης;

Ο ίδιος αδιαφορώντας για την τέρψη περιγράφει τα ιστορικά γεγονότα εστιάζοντας στην ακρίβεια και τη σαφήνεια, γιατί μόνο αυτές μπορούν να προσφέρουν τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια. Μία ωφέλεια που πρέπει να υπερβαίνει κατά πολύ όχι μόνο τη στιγμιαία

απόλαυση που προσφέρουν τα μυθώδη ακροάματα αλλά και τις όποιες επενέργειες μπορούν να προσφέρουν τα ακροάματα αυτά. Μόνο που ό,τι υπερβαίνει τόσο πολύ τον χρόνο της ακρόασης ή της ανάγνωσης εισέρχεται μοιραία στον χρόνο του σχεδιασμού και της πράξης· της πολιτικής πράξης κυρίως. Γιατί αν και όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες χρειάζονται τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια και σαφήνεια, η πολιτική είναι αυτή που τις χρειάζεται περισσότερο από όλες. Μιας και σ' αυτήν συνοψίζονται και από αυτήν εξαρτώνται όλες οι δραστηριότητες. Ο Θουκυδίδης φιλοδοξεί να προσφέρει στην πολιτική συμπεριφορά ένα «κτήμα ες αιεί», στο οποίο και προέχει πλέον να ρίζουμε μία ματιά.

«Κτήμα ες αιεί» λοιπόν ή απόκτημα παντοτινό, όπως συνηθίζουν να αποδίδουν την έκφραση αυτή οι μεταφραστές. Εν τούτοις, αν και το αιεί σημαίνει πάντοτε, αιωνίως, δια παντός, το κτήμα ετούτο δεν θα έπρεπε να συνδέεται μονάχα με την αοριστία του παντοτινού, ωσάν ο Θουκυδίδης να απευθυνόταν στην ανθρωπότητα ή σε κάποιο ανώτατο δικαστήριο του πνεύματος. Και δεν θα έπρεπε να γίνεται κάτι τέτοιο, γιατί στο εσωτερικό της επίμαχης πρότασης «Κτήμα τε ες αιεί μάλλον ή αγώνισμα ες το παραχρήμα ακούειν ξύγκειται», το «ες αιεί» αντιτίθεται στο «παραχρήμα», που σημαίνει ευθύς, παρευθύς, προς στιγμήν, αμέσως. Πιο πολύ όμως αντιτίθενται σ' αυτό οι λέξεις: συνέχεια, ανά πάσα στιγμή, διαρκώς, οι σημασίες των οποίων προστίθενται αυτομάτως στο «ες αιεί» (του κτήματος), εφόσον η ακριβέστερη σημασία μιας λέξης προσδιορίζεται προπαντός από τα συμφραζόμενα.

Επομένως, ως «κτήμα ες αιεί» η Ιστορία πρέπει να αποδίδει τη μέγιστη δυνατή ωφέλεια όχι μόνο παντοτινά, αλλά και στο κάθε τώρα - για να θυμηθούμε και το νυν και αιεί. Χρειάζεται μάλιστα να την αποδίδει όχι τόσο όταν την διαβάσει ή την ακούει κανείς, όσο όταν ενεργεί ή πράττει. Η Ιστορία είναι ένα διαρκές αγαθό, ωφέλιμο πάντοτε και κάθε στιγμή. Παντοτινά αλλά και καθημερινώς: κάθε μέρα και σ' όλες τις μέρες. Πρόκειται λοιπόν για ένα όργανο ή ένα εργαλείο χρήσιμο τόσο στη θεωρία όσο και την πράξη. Ακόμα πιο πολύ η ιστορική έρευνα είναι το πλέον προηγμένο όργανο της πολιτικής πράξης και του πολιτικού προσανατολισμού και μάλιστα τόσο πιο πολύ όσο πιο ακριβής και σαφής είναι.

Με άλλα λόγια ο Θουκυδίδης απευθύνεται πρωτίστως στους πολιτικούς. Δεν πρόκειται δηλαδή για την ανθρωπότητα ακριβώς ούτε και για τους ακροατές ή τους αναγνώστες γενικώς και αορίστως. Ούτε βέβαια για τους ιστορικούς, όχι μόνο γιατί δεν υπήρχε ακόμα κάστα ιστοριοδιφών ή πανεπιστημιακές σχολές ιστορίας, αλλά και γιατί, εάν επρόκειτο γι' αυτούς, θα είχαμε και πάλι την επιστημονική τέρψη κάποιων ιδιότροπων και σχολαστικών αναγνωστών. Απευθύνεται λοιπόν στους πολιτικούς και για την ακρίβεια στους συγκροτημένους σε σώμα πολίτες, στους οποίους και ανήκε η ενασχόληση με την πολιτική. Αυτοί είναι που αποτελούν το ιδανικό ακροατήριο στο οποίο ο Θουκυδίδης επιθυμεί να προσφέρει το έργο του. Μάλιστα η προσφορά του αυτή είναι τόσο έκδηλη, ώστε ακόμα και οι περιστασιακοί αναγνώστες ή ακροατές του έργου του να αισθάνονται ότι εγκαλούνται στην τάξη του πολίτη.

Για όλους αυτούς τους λόγους θα πρέπει να δούμε την ιστορία του ως ένα υπόμνημα προς την Εκκλησία του Δήμου. Ως υπόμνημα αλλά και ως αναφορά ενός επιτελικού αξιωματικού, γιατί η Εκκλησία του Δήμου ήταν ταυτόχρονα και γενικό στρατηγείο.

β) Πολίτης και οπλίτης

Πολύ περισσότερο από ιστορικός (κάτι σαν ένας χωρίς πανεπιστήμιο καθηγητής της ιστορίας) ή ακόμα και από πολιτικός φιλόσοφος, ο Θουκυδίδης υπήρξε πολίτης και οπλίτης στην άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας. Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι οι λέξεις πολίτης και οπλίτης προκύπτουν μ' έναν απλό αναγραμματισμό των δύο πρώτων γραμμά-

των τους· οι ιδιότητες αυτές είναι άρρηκτα δεμένες μεταξύ τους, ώστε να μην μπορεί να εννοηθεί η μία δίχως την άλλη.

Ως πολίτης και οπλίτης ο Θουκυδίδης είχε εκτός από το να νομοθετεί και να δικάζει, διαρκές και πλήρες δικαίωμα, διαρκή και πλήρη ευθύνη να διοικεί και να υπερασπίζεται την πόλη του αυτός ο ίδιος προσωπικά κι όχι φυσικά δι' αντιπροσώπων, αφού στο πολίτευμα αυτό οι πολίτες μοιράζονταν ακριβοδίκαια όλα τα δικαιώματα, όλες τις εξουσίες και όλες τις υποχρεώσεις. Ο ίδιος βέβαια πίστευε ότι το πολίτευμα είχε ξεπέσει επί των ημερών του σε «ενός ανδρός αρχή» (Περικλής) όντας κατ' όνομα δημοκρατία- ήταν επίσης και ολιγαρχικός. Θεωρούσε ότι οι φτωχότεροι πολίτες συγκροτούσαν στις συνελεύσεις ένα ευμετάβλητο πλήθος που έπεφτε θύμα των δημαγωγών. Έτσι είχε ταχθεί υπέρ της Εκκλησίας των Πεντακισχιλίων (των πολιτών που μπορούσαν να προσφέρουν τον οπλισμό τους) η οποία συγκροτήθηκε το 411π.Χ. αλλά που όμως υπήρξε θνησιγενής. Επιπλέον δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι έμεινε πιστός στην πόλη του και στο πολίτευμά της ακόμα κι όταν αυτή τον αδίκησε, πράγμα που δεν συνέβη σε μία χορεία προσωπικοτήτων πρώτης γραμμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίοι, όταν αδικούνταν από τις πόλεις τους ή όταν οι πόλεις τους αρνούσαν να ικανοποιήσουν τις υπέρμετρες φιλοδοξίες τους, λακώνιζαν, αττίκιζαν ή εμήδιζαν, κάνοντας ό,τι μπορούσαν για να τις βλάψουν. Ακόμα και στα κλασικά χρόνια η προδοσία ήταν δημοφιλέστατο αγώνισμα με αδιαμφισβήτητο πρωταθλητή τον χαρισματικό Αλκιβιάδη, που κατόρθωσε να τους προδώσει, τον καθέναν με τη σειρά του, όλους τους εμπλεκομένους στη σύρραξη.

Από την άποψη αυτή ο Θουκυδίδης στάθηκε στο ύψος του Σωκράτη. Απλώς και μόνο το κώνειο της εξορίας, με το οποίο τον πότισε η Εκκλησία του Δήμου, ήταν light. Το 424 π.Χ. (έβδομος χρόνος του πολέμου), και σε μία ηλικία που δεν πρέπει να ξεπερνούσε κατά πολύ τα τριάντα χρόνια, εξελέγη στρατηγός και ανέλαβε να ενισχύσει την άμυνα της Αμφίπολης που την πολιορκούσε ένα εκστρατευτικό σώμα της Σπάρτης υπό την ηγεσία του Βρασιίδα. Ο Θουκυδίδης έσπευσε με επτά πλοία, πλην όμως έφτασε αργά. Οι Αθηναίοι του καταλόγισαν εσκεμμένη ολιγωρία και τον εξόρισαν. Θεωρώ προφανές ότι εάν επρόκειτο για κάτι τέτοιο, θα είχε καταφύγει στη Σπάρτη για την οποία οι ολιγαρχικοί έτρεφαν ιδιαίτερη αδυναμία και στην οποία εξάλλου προσέτρεχαν κάθε τόσο προκειμένου να συντονίσουν τις δολοπλοκίες τους εναντίον του Δήμου. Αντίθετα ο Θουκυδίδης αρνούμενος να ακολουθήσει την πεπατημένη, κατέφυγε στο κτήμα του στη Σκαπτή Ύλη, που βρισκόταν απέναντι από τη Θάσο. Πρόκειται λοιπόν για μια διπλή εξορία: αυτή που του επέβαλε η Αθήνα και αυτή που επέλεξε ο ίδιος για τον εαυτό του. Η αυτοεξορία αυτή, στην οποία χρωστάμε βέβαια και το έργο του, κράτησε είκοσι χρόνια, αφού δεν επέστρεψε στην Αθήνα παρά μόνο το 404 π.Χ. μετά τη συντριβή της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όλα αυτά τα χρόνια έζησε στο κτήμα του με εξαίρεση ορισμένα ταξίδια, που έκανε στη διάρκεια αυτών των χρόνων. Αν υποθέσουμε ότι το κομβικό σημείο της ζωής του, η εκστρατεία στην Αμφίπολη, δεν έπαψε ποτέ να τον απασχολεί, θα πρέπει να δούμε την ιστορία που έγραψε όχι μόνο ως υπόμνημα και αναφορά αλλά και ως απολογία κατά κάποιο τρόπο προς την Εκκλησία του Δήμου.

Έχουμε έτσι έναν από τους πρωταγωνιστές που βρίσκεται ξαφνικά στο περιθώριο λόγω της «τουναντίον τροπής των πραττομένων». Μια τραγική μοίρα που πρέπει να αποτέλεσε το έδαφος πάνω στο οποίο συγκροτήθηκε ο Θουκυδίδης ως ιστορικός. Σε τέτοιες καταστάσεις είναι ζωτικό να καταλάβει κανείς τι, πώς και γιατί συνέβη ό,τι συνέβη. Για να το επιτύχει αυτό πρέπει, αφού καταφέρει βέβαια να αναδιπλωθεί σε μία ύστατη γραμμή προσωπικής άμυνας, να περιγράψει πρώτα με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια τα γεγονότα και να διακρίνει αμέσως μετά τις κρυφές αιτίες και τους αόρατους μηχανισμούς της διαδοχής τους. «*Το σαφές σκοπείν*» ξεκινά ως αδήριτη υπαρξιακή ανάγκη, που στη συνέχεια όμως γίνεται μέθοδος και αίτημα επιστημολογικό, όπως θα λέγαμε σήμερα.

Εδώ πρέπει να θυμηθούμε ότι ο Θουκυδίδης αν και ολιγαρχικός, υπήρξε θαυμαστής του δημοκρατικού Περικλή και επικροτούσε το πολιτικό και το πολεμικό πρόγραμμα του τελευταίου, που απέβλεπε στο να καταστήσει την Αθήνα ηγέτιδα πόλη όλων των ελληνικών πόλεων με όργανο επιβολής την κυριαρχία του στόλου στη θάλασσα. Πίστευε μάλιστα ότι υπεύθυνοι για τις κατοπινές αποτυχίες ήταν οι ηγετίσκοι που τον διαδέχτηκαν και που στάθηκαν ανίκανοι να διαχειριστούν την κληρονομιά που άφησε ο μεγάλος ηγέτης. Η μεγάλη Αθήνα, έτσι όπως την οραματιζόταν ο Περικλής, ήταν περίπου η ιδεολογία της νεότητας του Θουκυδίδη. Μια ιδεολογία της οποίας την άνοδο και τη συντριβή παρακολουθεί, περιγράφει και υφίσταται εκ του μακρόθεν, αφού ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν ουσία η ιστορία της αθηναϊκής ηγεμονίας, η οποία μόλις έφτασε σε απόσταση αναπνοής από την παγκόσμια κυριαρχία, άρχισε ξαφνικά να καταρρέει. Ενώ το κρίσιμο γεγονός που πυροδότησε εν προκειμένω την «τουναντίον τροπή των πραττομένων», ήταν βέβαια η μεγάλη καταστροφή στη Σικελία κατά το 19ο έτος (413 π.Χ.) του πολέμου.

Ο Θουκυδίδης, με άλλα λόγια, συλλαμβάνει την τύχη της Αθήνας κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν της δικής του μοίρας και βλέπει την Ιστορία ως έναν ανεξέλεγκτο μηχανισμό παραγωγής γεγονότων και εκβάσεων, που πετάει ανθρώπους και πόλεις στα βάρη της νίκης ή στο περιθώριο. Κι εδώ είναι που η ανάγκη του να καταλάβει τι συνέβη σ' αυτόν τον ίδιο, δένεται άρρηκτα με την ανάγκη του να καταλάβει τι συμβαίνει γενικώς· άρρηκτο δέσιμο, που καθιστά το «σαφές σκοπεῖν» ανάγκη τόσο προσωπική όσο και επιστημολογική. Την ίδια στιγμή η προϊούσα όσο και αλληλένδετη κατάρρευση της πόλεώς του, της ιδεολογίας του και της μέχρι τότε ζωής του ελευθερώνει και το αίτημα της σαφήνειας από τις προδιαμορφωμένες γνώμες, τις προκαταλήψεις, τις δεσμεύσεις και τις συμπάθειες απαλλάσσοντάς τον και από την υποχρέωση να υπερασπιστεί, να εξυμνήσει, να θρηνησει ή έστω να δικαιολογήσει οτιδήποτε από αυτά.

Είναι το σημείο που η συντετριμμένη ιδεολογία της Μεγάλης Αθήνας μεταστρέφεται σε ιδεολογία της ακριβούς και σαφούς εξιστόρησης των γεγονότων, στην οποία δεσμεύεται πλέον ο Θουκυδίδης ως ιστορικός. Εδώ πρέπει να συνυπολογίσουμε και το ψυχικό υπόβαθρο, που πασχίζει να αντέξει όλα αυτά τα ασήκωτα φορτία. Την ελπίδα του στην αρχή για το μεγαλείο της πόλεώς του, την διαδέχεται η ανησυχία για το μέλλον της κι ύστερα από λίγο η θλίψη για την οικτρά της τύχη. Κι ακόμα εκτός από την απόγνωση για τη συντριβή του οράματος της νεότητας, πιθανολογώ και τη διάθεση αυτοτιμωρίας που καταλαμβάνει κάποιον, όταν νιώθει ότι υπήρξε τόσο αφελής ώστε να πιστέψει και να γίνει έτσι τρωτός. Αν και πάνω απ' όλα βρίσκεται η οργή κι εντέλει η απορία για την ιστορία, που παράγει συνέχεια ανεξέλεγκτες ανθρωπομηνίες και ανυπολόγιστες καταστροφές - η απορία του για το πώς και γιατί συμβαίνουν αυτά που συμβαίνουν. Είναι αλήθεια συγκλονιστικό ότι τα αιτήματα της ακρίβειας και της σαφήνειας που οδηγούν την ιστοριογραφία του Θουκυδίδη, τροφοδοτούνται με ενέργεια και αποστάζονται από τα παραπάνω ανάμικτα συναισθήματα καταπνίγοντάς τα. Είναι ίσως ο τρόπος με τον οποίο η επίγνωση εκδικείται τις αιτίες που την προκάλεσαν: την απόγνωση, τη θλίψη, την απορία.

Σαφής και ακριβής εξιστόρηση των γεγονότων λοιπόν. Μόνο που για να φέρει σε πέρας κανείς ένα τέτοιο έργο, χρειάζεται να επιστρατεύσει όλα τα μέσα και όλες τις δυνατότητες που του προσφέρει η παιδεία του. Κύριοι άξονες της παιδείας του Θουκυδίδη, ήταν η πολιτική και η στρατιωτική αγωγή. Μάλιστα όχι μόνο η παιδεία και η αγωγή, γενικά και αόριστα, αλλά εκείνα ακριβώς τα στοιχεία τους που εντυπώνονται και που δένονται τόσο πολύ με την προσωπικότητα, ώστε να λειτουργούν σε επίπεδο αντανάκλαστικών αντιδράσεων. Λόγου χάρη, όταν μιλάμε, απευθύνουμε πάντα τον λόγο σε κάποιους. Γι' αυτό το τι θα πούμε, το γιατί θα το πούμε και το πώς θα το πούμε εξαρτώνται απόλυτα από το ποιοι είμαστε εμείς και ποιοι είναι αυτοί στους οποίους απευθυνόμαστε. Πρόκειται για τα πλέον

ουσιώδη στοιχεία της κοινωνικής και της προσωπικής μας ταυτότητας, που χαράσσονται στο πετσί του ψυχισμού μας εξ απαλών ονύχων.

Ο Θουκυδίδης είχε μάθει να απευθύνει τον λόγο σε ισότιμους συνομιλητές, όντας ένας απ' αυτούς. Δεν είναι μόνο η ελευθερία του λόγου που εξασφαλίζει μια τέτοια ισοτιμία. Δεν έχουμε μόνο την ανοιχτή συζήτηση της αγοράς, όπου ο φτερωτός λόγος βρίσκεται στο στοιχείο του και όπου ο καθένας λέει την άποψή του και μέσα από την αντιπαράθεση τόσων και τόσων γνώμών ακυρώνονται στην ουσία όλες οι γνώμες, αφού η κάθε προσωπική γνώμη ακυρώνει την άλλη. Έχουμε και την οργανωμένη αγορά: την Εκκλησία του Δήμου. Εκεί όπου η ελεύθερη αντιπαράθεση των γνώμων γενικά αλλά και η κάθε προσωπική γνώμη ειδικά οδηγούν κατευθείαν στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, που είναι δεσμευτικές ακόμα και για εκείνους που διαφωνούν σφόδρα. Διαφορετικά δίχως αυτή την ελευθερία αλλά και αυτήν τη δέσμευση, η προσωπική γνώμη είναι μια άνευ πολιτικής σημασίας ατομική ιδιοτροπία ή παραξενιά, που δεν ενδιαφέρει στην ουσία κανέναν, οπότε και μπορεί, τότε και μόνο, να κατοχυρωθεί ως αυτονόητο και αναφαίρετο δικαίωμα. Γι' αυτό όμως και η ιστορία του Θουκυδίδη δεν είναι το κείμενο μιας διατριβής, αλλά ένας γραμμένος λόγος που εκφωνείται δυνάμει και για τα περαιτέρω όχι στο δικαστήριο της Ιστορίας ούτε σε κάποια ομήγυρη ή σε κάποιο σύλλογο ιστορικών ούτε βέβαια σε κάποιο άλλο ακροατήριο ή στο αναγνωστικό κοινό, αλλά στην Εκκλησία του Δήμου που είναι ο μοναδικός αποδέκτης, ακροατής και χρήστης ενός τέτοιου κατεξοχόν πολιτικού λόγου, όπως είναι ο λόγος περί της Ιστορίας.

Την ίδια στιγμή εκτός από την έλλογη σύρραξη που μαινόταν τόσο στην αγορά όσο και στην Εκκλησία του Δήμου - τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα- το άλλο επιτήδευμα, που οι αρχαίες ελληνικές πόλεις ασκούσαν κατά πρώτο ή κατά δεύτερο κύριο επάγγελμα, ήταν ο πόλεμος. Οι πολίτες μαθήτευαν στα του πολέμου παιδιόθεν. Η στρατιωτική αγωγή κωδικοποιούσε προπαντός τον τρόπο με τον οποίο πολεμούσε η φάλαγγα των οπλιτών. Ήταν ο σκληρός πυρήνας της σχετικής σχολικής ύλης, που αποστηθιζόταν σε επίπεδο αντανakλαστικών επίσης από το νευρικό σύστημα των μαθητών και που πρέπει να σφράγιζε όχι μόνο την αμυντικοεπιθετική συμπεριφορά τους ως οπλιτών στον πόλεμο, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν, αναλάμβαναν και εκτελούσαν κάθε επιχείρηση ως πολίτες. Γι' αυτό η συγγραφή της ιστορίας η ίδια αναπτύσσεται ως μία μακρόχρονη, μακρόπνοη, επίπονη, δυσχερής και απρόβλεπτη εκστρατεία η οποία όμως πρέπει, αντίθετα από την αποτυχημένη επιχείρηση της Αμφίπολης, να στεφτεί οπωσδήποτε με επιτυχία. Έχουμε επομένως και έναν δεύτερο Πελοποννησιακό πόλεμο, αν και εικοσαετή εν προκειμένω, που αναπτύσσεται παράλληλα με τον πρώτο. Κατά τη διάρκεια του προσωπικού αυτού πολέμου του Θουκυδίδη η συμπαγής φάλαγγα της έρευνας επιτίθεται μετωπικά στη φάλαγγα των ιστορικών γεγονότων, επιδιώκοντας να τα συμπαρασύρει με τον «ωθισμό» (σπρώξιμο) έτσι ώστε την κατάλληλη στιγμή να προχωρήσει στην «παράρρηξιν» (διάσπαση) του μετώπου της αδιαφάνειάς τους, αφού η «κύκλωσις» εδώ είναι ανέφικτη. Η εξιστόρηση των γεγονότων δεν μπορεί να κυκλώσει τα γεγονότα.

γ) Των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν

Οι δημηγορίες «Και όσα μεν λόγω είπον... » και οι εχθροπραξίες «Τα δε έργα τα πραχθέντα εν τω πολέμω... ».

Ένας τόσο παρατεταμένος πόλεμος, που διεξάγεται σε κάθε γωνιά της στεριάς και της θάλασσας και στον οποίο εμπλέκονται η μία μετά την άλλη όλες οι ελληνικές πόλεις, παράγει συνέχεια ένα πλήθος από γεγονότα, ενέργειες, εκβάσεις και συνέπειες που πρέπει να καταγραφούν.

Ο Θουκυδίδης ταξιδεύει σε διάφορες πόλεις, για να πληροφορηθεί τα καθέκαστα από πρώτο χέρι. Τα ταξίδια του αυτά, που μοιάζουν με μυστικές αποστολές στο εχθρικό έδαφος της ιστορίας, δεν έχουν καμία σχέση με τις περιηγήσεις του μεγαλύτερου τουρίστα του αρχαίου κόσμου, του Ηρόδοτου. Το μέτωπο των γεγονότων διανθίζεται από ένα σωρό προλήψεις, από μυθικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις, που πρέπει βέβαια να απομυθοποιούνται και ταυτόχρονα να συνυπολογίζονται, στο βαθμό ιδίως που επηρεάζουν τις συνειδήσεις, άρα και τις ενέργειες των υποκειμένων, επομένως και τη ροή των γεγονότων και των εκβάσεων. Φυσικά κεντρική θέση κατέχουν οι μεγάλες αναμετρήσεις που μετατρέπουν τη γενικευμένη σύρραξη σε πλάστιγγα, κάνοντάς την να γέρνει προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Τεράστια είναι επίσης και η σημασία των δημηγοριών, που κάθε άλλο παρά βοηθητικό ή συμπληρωματικό χαρακτήρα έχουν.

Ο Θουκυδίδης παραθέτει σαράντα περίπου αγορεύσεις, τις οποίες και ανασυγκροτεί επιδεικνύοντας την ίδια χειρουργική ακρίβεια που επιδεικνύει και στην έκθεση των γεγονότων, δίνοντας τόση σημασία σ' αυτές όσο και σε εκείνα. Γιατί οι δημηγορίες, που ανάμεσα σε κάθε λέξη και σε κάθε πρότασή τους αστράφτει το πνεύμα που τροφοδοτεί με ενέργεια την ανθρωπομηνία του αίματος, αποτελούν ατόφιες πολεμικές πράξεις που διεξάγονται στο έλλογο πεδίο της μάχης, το οποίο αναπτύσσεται επάλληλα με εκείνο της αγχέμαχης.

Αν και ο στόχος της έρευνας είναι κατεξοχήν η ανθρώπινη φύση και ιδίως το ότι η παθολογία είναι ο δεύτερος εαυτός της κοινωνικής φυσιολογίας· το ότι οι ενέργειες των αντιπάλων συμποσούνται σε δέσμες ενεργειών που συγκλίνουν εντέλει στο πεδίο της μάχης, όπου και συγκρούονται όμως ως φυσικές δυνάμεις, χάνοντας έτσι τον όποιο έλλογο χαρακτήρα διατηρούσαν κατά την εκδήλωσή τους. Αυτό που στην αρχή της έρευνας είναι δυσοίωνα αίσθηση, γίνεται στο τέλος το θλιβερό απόσταγμα της: ο πόλεμος ακυρώνει τον λόγο. Εν ολίγοις αυτά αποτελούν το υλικό που συσσωρεύει ο ερευνητής. Μολαταύτα ποια είναι η φύση του υλικού ετούτου; Μαρτυρίες, σκέψεις, λογικές υποθέσεις, εικασίες. Δηλαδή λόγια. Λόγια, λόγια και μόνον λόγια. Τίποτα άλλο. Μάλιστα λόγια αναξιόπιστα, γιατί οι αυτόπτες και οι αυτήκοοι μάρτυρες δεν έλεγαν τα ίδια για τα ίδια πράγματα «*ου ταυτά περί των αυτών έλεγον*» εκθέτοντας αυτά που άκουσαν ή που είδαν ανάλογα με την συμπάθεια που έτρεφαν προς τη μία ή την άλλη παράταξη και ανάλογα με τα όσα καθένας θυμόταν. Να σημειώσουμε εδώ ότι εξίσου αναξιόπιστο ως μάρτυρα θεωρεί ο Θουκυδίδης και τον εαυτό του. IV αυτό και η γενική εικόνα που προσφέρουν σ' έναν ερευνητή τα διακεκαυμένα πεδία των πάσης φύσεως συρράξεων είναι ασαφής. Εξού και το αίτημα της σαφήνειας.

Σαφήνεια είναι η ευκρίνεια, η καθαρότητα και η διαύγεια. Σαφές είναι το φανερό, το καθαρό, το διακεκριμένο, το πρόδηλο επί πραγμάτων ακουομένων, νοουμένων ή γνωσκομένων. Το πρώτο που πρέπει να κάνει αυτός που θέλει να συγκροτήσει καθαρή εικόνα, είναι να απεμπλακεί. Πρέπει να πάρει απόσταση από τα γεγονότα, γιατί όσο παραμένει στο πεδίο εμπλέκεται εκών-άκων στη σύρραξη τροφοδοτώντας έτσι τη γενική αδιαφάνεια. Την απόσταση εν προκειμένω την πρόσφερε στον Θουκυδίδη όχι ο χρόνος - εύκολο δώρο για τους ιστορικούς που ερευνούν γεγονότα του παρελθόντος - αλλά ο χώρος, δηλαδή η εξορία. Ο τόπος που συνέχισε τη ζωή του βρισκόταν μεν μακριά από τον πόλεμο, όχι όμως τόσο ώστε να μην φτάνει ως εκεί ο ορυμαγδός ή έστω ο απόηχός του. Από κει και πέρα το ευρύτερο οπτικό πεδίο που προσφέρει ένα τέτοιο παρατηρητήριο, επιτρέπει στον ερευνητή να συγκροτήσει πληρέστερη εικόνα, προκειμένου για τα γεγονότα που αγκαλιάζει η ματιά του. Αν και το πρόβλημα παραμένει ως προς την οπτική των εμπλεκομένων, τα κίνητρα,

τους σκοπούς και τις εκλογικές τους· ως προς το ότι οι άνθρωποι παγιδεύονται τόσο πολύ στην εσωτερική -και ακαταμάχητα απλή- λογική των μηχανορραφιών, που ωστόσο οι ίδιοι έχουν στήσει, ώσπου στο τέλος αναγκάζονται να συμπεράνουν -κι έτσι να διαπράξουν- πράγματα που δεν θα τα είχαν θελήσει και που σε κάθε άλλη περίπτωση θα αποδοκίμαζαν. Είναι οι παράγοντες που συμβάλλουν στη δυναμική των ενεργειών κι έτσι και στις εκβάσεις των συγκρούσεων κι ακόμα πιο πολύ στις απρόβλεπτες κι επομένως ανεξέλεγκτες και ολέθριες συνέπειες των εκβάσεων αυτών. Οι παράγοντες που ακυρώνουν εντέλει τον λόγο και συγκροτούν τη ζοφερή εικόνα που αντικρίζει ο ερευνητής.

Για να προχωρήσει όμως η έρευνα ακόμα και σ' αυτές τις περιοχές, η φυσική - στον χώρο ή στον χρόνο - απόσταση δεν είναι αρκετή. Χρειάζεται και μία πνευματική απόσταση. Ο ερευνητής πρέπει να απεμπλακεί από τις συμπάθειες, τις αντιπάθειες, τις προσωπικές γνώμες και τις προκαταλήψεις του. Η εκδήλωση της συμπάθειας και η έκφραση της προσωπικής γνώμης ακυρώνουν την όποια απόσταση έχει τηρηθεί, γιατί ισοδυναμούν με την επιστροφή του ερευνητή στο πεδίο και με την εμπλοκή του στη μάχη, που ανέλαβε ωστόσο να ερευνήσει. Εκτός βέβαια κι αν η γνώμη και η συμπάθεια υποφώσκουν απλώς από το παρασκήνιο δίχως να επηρεάζουν κατά τα λοιπά την έρευνα, μιας και ο ολοσχερής αποκλεισμός τους θα ήταν πράξη υπεράνθρωπη αν όχι απάνθρωπη. Ο Θουκυδίδης τήρησε αυτήν την πνευματική απόσταση, τιθασεύοντας τις συμπάθειες και τις αντιπάθειές του. Αμέσως μετά προχώρησε στην έρευνα, χρησιμοποιώντας ως εργαλεία την εξακρίβωση και την εικασία.

Όσο αντιφατικές κι αν είναι οι μαρτυρίες, περιέχουν ωστόσο κοινά σημεία ικανά να συγκροτήσουν τον σκελετό του γεγονότος. Στη μάχη που έγινε σε εκείνη την τοποθεσία και που είχε αυτή την έκβαση, ενεπλάκησαν οι εξής αντίπαλοι εκτελώντας τα επιχειρησιακά σχέδια που ανέπτυξαν οι τάδε στρατηγοί. Φυσικά οι αντικρουόμενες μαρτυρίες, τα κενά και κυρίως τα σκοτεινά σημεία είναι πάμπολλα. Ωστόσο η επίμοχθη εξακρίβωση ξεκαθαρίζοντας το τοπίο, μπορεί όχι μόνο να συνθέσει με ασφάλεια τη γενική εικόνα του γεγονότος αλλά και να εστιάσει στις λεπτομέρειές του «...τη ακρίβεια περί εκάστου επιπόνως δε ηυρίσκετο...». Κάτι τέτοιο όμως είναι πολύ πιο δύσκολο προκειμένου για τις δημηγορίες των ρητόρων για τις οποίες ισχύει το «...χαλεπόν την ακρίβειαν αυτήν των λεχθεντων διαμνημονευσαι». Κι εδώ οι σχετικές μαρτυρίες προσφέρουν έναν σκελετό για την κάθε δημηγορία. Όμως ο σκελετός αυτός παρουσιάζει πολύ σοβαρές ελλείψεις. Τα σκοτεινά του σημεία δεν μπορούν να φωτιστούν. Οι αντιφάσεις δεν μπορούν να λυθούν ούτε και τα κενά του να γεμίσουν. Δεν μπορεί να γίνει τίποτα από αυτά, εκτός κι αν ο ερευνητής αναλάβει το ρίσκο να εικάσει και να συνυπολογίσει κι αυτά που κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να είχαν πει οι ομιλητές, για να αντιμετωπίσουν τις κρίσιμες καταστάσεις που τους έκαναν να ανέβουν στο βήμα και να πάρουν τον λόγο «...ως δ' αν εδόκουν εμοί έκαστοι περί των αιεί παρόντων τα δέοντα μάλιστ' επείν».

Επί του ζητήματος αυτού ο Albin Lesky παρατηρεί^[2]: «Με επιστημονική στάση ο Θουκυδίδης προσπαθεί να δώσει στις διηγήσεις του πλήρη βεβαιότητα -το σαφές. Αυτή εξασφαλίζεται ικανοποιητικά με αυτοψία των σύγχρονων γεγονότων ή με την μαρτυρία εκείνων που είχαν πάρει μέρος οι ίδιοι σ' αυτά. Αυτό είναι πιο δύσκολο στην έκθεση του παρελθόντος κι εδώ όμως στόχος του μένει η πειστική απόδειξη-τεκμήριον. [...] Αποδείξεις όμως σαν κι αυτές που προσφέρουν τα έγγραφα υπάρχουν μόνο σε ευνοϊκές περιπτώσεις. Αλλιώς πρέπει ο στόχος να αναζητηθεί πιο βαθιά και να αποβλέπουμε προς το εύλογο αντί προς το βέβαιο. Το εύλογο - εικός - όμως πετυχαίνεται με μία μέθοδο - εικάζει-, που η σοφιστική διδασκαλία σε στενό σύνδεσμο με τη δικαστηριακή πράξη την είχε ανεβάσει σε σημαντική ακμή. Δεν είναι δυνατόν να φανταστούμε τον Θουκυδίδη χωρίς το πνευματικό κλίμα της σοφιστικής κι αυτό θα γίνει ακόμα με πολλούς τρόπους φανερό στην πορεία της έκθεσής μας. Μολαταύτα πρέπει αμέσως να διατυπώσουμε μια σημαντική επιφύλαξη: ο

σοφιστικός ρήτορας ζητά να ξυπνήσει εκείνην την εντύπωση της πιθανοφάνειας, που είναι επιθυμητή για τους σκοπούς του. Ο Θουκυδίδης απεναντίας ζητά με τη μέθοδο του εικάζειν να φτάσει τόσο κοντά στην αλήθεια, όσο του είναι δυνατό. Υποδειγματική γι' αυτό είναι η πραγμάτευση του Τρωικού πολέμου. Χωρίς να παίρνει συνολικά τον Όμηρο σαν ιστορική πηγή, προσπαθεί αποκλείοντας όλα τα καθαρά μυθικά στοιχεία των διηγήσεων να κερδίσει το μεγαλύτερο ποσοστό ιστορικών γνώσεων. Στο σημείο αυτό κι εκείνος φτάνει σε μιαν αβέβαιη περιοχή, όπως κι εμείς οι σημερινοί· κι ο προβληματισμός του είναι και δικός μας».

Όστε ο Θουκυδίδης φρονεί και προτείνει ότι η έρευνα πρέπει να συνεκτικά όλα τα δεδομένα - όλες τις αναμνήσεις, όλες τις μαρτυρίες και όλες τις γνώμες - καθώς και να αναγνωρίζει όλα τα αντικρουόμενα συμφέροντα δίχως να δίνει βαρύνουσα σημασία ή να υποκύπτει σε κάποιες από αυτές ή σε κάποια από αυτά. Και όχι ότι ο ίδιος είναι υπεράνω των συμφερόντων. Απεναντίας είναι τόσο συμφεροντολόγος όσο και οι σοφιστές. Απλά και μόνο όντας ερευνητής υποστηρίζει τα συμφέροντα της έρευνας, στην παράταξη της οποίας ανήκει προπάντων. Επίσης ο ερευνητής αυτός, επειδή ούτε και τα παραπάνω είναι αρκετά, θα πρέπει να εικάζει και να συνυπολογίζει και αυτά που θα έπρεπε να είχαν ειπωθεί και ίσως και αυτά που θα έπρεπε να είχαν γίνει, ώστε να σημειωθούν και να πυροδοτηθούν στη συνέχεια αυτά τα γεγονότα, αυτές οι εκβάσεις και αυτές οι εξελίξεις.

Αλλά για να μπορέσει ένας ερευνητής να προβεί σε τέτοιου είδους εικασίες θα πρέπει πρώτα να μετακινηθεί νοερά στην πόλη όπου εκφωνήθηκαν οι ομιλίες, να ζήσει τις κρίσιμες καταστάσεις και τα διλήμματα που αντιμετώπιζαν οι πολίτες της και την κατάλληλη στιγμή να ανέβει στο βήμα και να μιλήσει πρώτα ωσάν να ήταν αυτός ο ίδιος ο ένας από τους αντίπαλους ρήτορες κι αμέσως μετά ωσάν να ήταν ο άλλος. Να τα κάνει όλα αυτά μιλώντας, και στις δύο περιπτώσεις, από την δική τους οπτική γωνία και μαχόμενος υπέρ των δικών τους επιδιώξεων, όποια κι αν είναι η άποψή του για το ποιος από τους δύο έχει άδικο και ποιος δίκαιο. Και δεν πρόκειται ακριβώς για κάποιον σοφιστή ρήτορα (έναν δικηγόρο, όπως θα λέγαμε σήμερα) που αναλαμβάνει την υπεράσπιση όλων των αντιδίκων, γιατί το ζητούμενο εδώ είναι όχι η υπεράσπιση αλλά η ανάλυση, η εύρεση και η σύνθεση. Ούτε και πρόκειται, αν και έχει κάποια κοινά σημεία μαζί τους, για τη συμμετοχή και τη συμπάθεια στις οποίες μας έχει εκπαιδεύσει το κλασικό μυθιστόρημα. Πρόκειται για τον ερευνητικό διχασμό ενός εαυτού που ενεργεί αυτοπροσώπως, υποδουόμενος πότε τον ένα πρωταγωνιστικό ρόλο και πότε τον άλλο, ωσάν να πρόκειται για το ανέβασμα κάποιου θεατρικού έργου που αυτός συγγράφει, σκηνοθετεί αλλά και ως θεατής παρακολουθεί και κρίνει.

Είναι σαν να ξεκινάει ένας σκακιστής μια παρτίδα με αντίπαλο τον εαυτό του. Βέβαια οι παρτίδες αυτές εγκαταλείπονται κατά κανόνα πολύ γρήγορα, λόγω της αφόρητης πλήξης που προξενούν τόσο στους δύο αντιπάλους όσο και στον αυτουργό εαυτό. Η διαφορά εδώ είναι ότι το επιδιωκόμενο *roi-mat* σχετίζεται με την ανασυγκρότηση των δημηγοριών. Είναι προφανές νομίζω σε μια τέτοια ανασυγκρότηση, ότι ακόμα και η παραμικρή εκδήλωση της συμπάθειας, της αντιπάθειας ή της προσωπικής γνώμης θα εξωραΐζε τη μία ομιλία και θα διαστρέβλωνε την άλλη, καθιστώντας έτσι ανακριβείς, δηλαδή ασαφείς, αμφοτέρως. Το επιστημολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μέθοδος του Θουκυδίδη, είναι ότι σε μια τέτοια παρτίδα, αν βέβαια παιχτεί σωστά, είναι πολύ πιο δύσκολο να εκδηλωθούν μεροληψίες και να σημειωθούν ιδεολογικού τύπου ζαβολιές, λόγω της ισοδυναμίας των αντιπάλων. Γιατί και οι δύο σκακιστές γνωρίζουν επακριβώς όχι μόνο τις επόμενες κινήσεις αλλά και την τακτική καθώς και την στρατηγική του αντιπάλου τους.^[3] Είναι ένα εξαιρετικά κρίσιμο σημείο, αφού το αντεπιχείρημα που έρχεται στο νου του αναγνώστη είναι σοβαρότατο. Όταν ο ίδιος ο Θουκυδίδης θεωρεί όλες τις γνώμες αναξιόπιστες χωρίς να εξαιρεί ούτε καν τη δική του, πόσο αξιόπιστη μπορεί να είναι μία γνώμη, η δική του

γνώμη, που στηρίζεται μάλιστα και στο: όπως θεωρώ ή όπως νομίζω εγώ «ως δ' αν εδόκουν εμοί»[4]. Στο ερώτημα αυτό μία και μόνο απάντηση μπορεί να δοθεί: αν και όλες οι γνώμες είναι αναξιόπιστες, η γνώμη που στηρίζεται σε μια τόσο μεγάλη, τόσο εντατική, τόσο κριτική όσο και συστηματική δοκιμασία όπως αυτή που προαναφέραμε, είναι η λιγότερο αναξιόπιστη από όλες.

Εν πάση περιπτώσει ο Θουκυδίδης προτείνει ότι αυτός είναι ο τρόπος ώστε η εξιστόρηση των παραχθέντων και των λεχθέντων να βρίσκεται όσο το δυνατόν πιο κοντά σ' αυτά που έγιναν και που ειπώθηκαν πραγματικά. Γιατί, από την άλλη, την αλήθεια στα ζητήματα αυτά μπορούμε να την προσεγγίζουμε όχι όμως και να την αγγίζουμε. Ακόμα και η ευρύτερη οπτική γωνία παραμένει μία οπτική γωνία. Όσο κι αν διευρυνθεί το πεδίο της ορατότητας, παραμένει πεπερασμένο. Περιοχές που αγνοούμε πόσες και πόσο σπουδαίες είναι, παραμένουν εκτός κάδρου και δεν διερευνώνται καθόλου είτε γιατί γίνονται δεκτές ως κάτι το αυτονόητο είτε γιατί δεν γίνονται καν αντιληπτές. Λόγου χάρη ποια είναι η φύσις της ανθρώπινης φύσεως', Κι έπειτα εάν η ασάφεια της εικόνας οφείλεται στην ασάφεια του λόγου και εάν το λέγειν είναι εγγενώς ασαφές - οι άνθρωποι «ου ταυτά περί των αυτών λέγουσι» - τότε πώς θα ήταν δυνατό το «σαφές σκοπείν»;

Όλα αυτά όμως είναι μοιραία, δηλαδή ανθρώπινα. Πλήρη και ταυτόχρονα σαφή εικόνα μόνο κάποιος θεός θα μπορούσε να συγκροτήσει. Από την άποψη αυτή το «σαφές σκοπείν» αποτελεί όχι μόνο την πρώιμη εκδήλωση, αλλά και την πρότυπη άρα και πληρέστερη μορφή των κατοπινών εργασιακών αξιών της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας. Γι' αυτό εξάλλου και ως προς τις αξίες αυτές το έργο του Θουκυδίδη θεωρείται ανυπέρβλητο, παρά τις όποιες μεροληψίες τού έχουν καταλογίσει διάφοροι ερευνητές.[5]

Αμερόληπτος ήταν και ο Ηρόδοτος. Αν και η αμεροληψία εδώ είναι μια πολυτέλεια, που τροφοδοτήθηκε από τα θαυμαστά κατορθώματα των ελληνικών πόλεων στους Μηδικούς πολέμους. Προϋποθέτει επίσης την αυτοπεποίθηση που μόνο οι θρίαμβοι κι όχι απλά οι νίκες μπορούν να προσφέρουν. Πρόκειται μάλλον για μια ειδική μορφή γενναιοδωρίας -ή μήπως ελεημοσύνης;- που μπορεί να επιδείξει ένας ιστορικός προκειμένου όχι μόνο να αρθεί στο ύψος του θριάμβου που ιστορεί, αλλά και ιστορώντας τον να τον μιμηθεί. Θέτοντας σε ίση μοίρα νικητές και νικημένους θριαμβεύει με τον τρόπο του κι αυτός εκ του ασφαλούς. Καθώς φαίνεται η αμεροληψία είναι ο τρόπος με τον οποίο θριαμβεύουν ή εκδικούνται οι ιστορικοί.

δ) Η ανέμη των παραμυθιών

Οι συνέπειες όλων αυτών στις έννοιες της χώρας, της γεωγραφίας και του χρόνου είναι δραματικές. Ο Θουκυδίδης αποσιλώνει τη γη από την οργιαστική πλην όμως μυθώδη πανίδα, που γεννιόταν από τα σπλάχνα της, οπότε δεν απομένει παρά μόνο ένα γυμνό έδαφος ή, ακόμα χειρότερα, μια νεκρή ζώνη που χωρίζει αλλά και που ενώνει τους αντιπάλους. Ο χώρος είναι πεδίο μάχης, όντας εξάλλου και το έπαθλο της κάθε μάχης. Πεδίο και έπαθλο των μαχών που έγιναν, που γίνονται και που θα γίνουν στο μέλλον. Έτσι όμως η ιστορία περπατάει πάνω σε αδρανή γη, με αποτέλεσμα να παίρνει αποστάσεις από τη φύση. Κατά κάποιο τρόπο οι ανθρώπινες κοινωνίες αποτελούν μίαν άλλη χώρα μέσα στη χώρα. Το ίδιο ισχύει και για την Ιστορία, που είναι ένας ιδιαίτερος χρόνος μέσα στο χρόνο. Και στον Θουκυδίδη επίσης οι ιστορίες των ανθρώπων, των πόλεων και των λαών υπόκεινται σε κύκλους. Εδώ όμως πρόκειται για ένα γίγνεσθαι, που συγκροτείται από τη δράση όλων αυτών των ιστορικών υποκειμένων εκ των ενόντων. Με άλλα λόγια αντίθετα από τους κύκλους του Ηρόδοτου που υπακούουν όλοι σ' έναν γενικό καθορισμό, όντας έτσι μερίδια κάποιας αναπόδραστης μοίρας, οι καθέκαστα κύκλοι στον Θουκυδίδη είναι κάτι σαν ωρο-

λογιακοί μηχανισμοί, που λειτουργούν δαπανώντας την ενέργεια των ελατηρίων τους. Ελατήριο εν προκειμένω είναι η ανθρώπινη φύση, που προσφέρει την απαραίτητη κινητήριο δύναμη. Αυτό σημαίνει ότι στο ελατήριο ενός συλλογικού υποκειμένου, ενός κράτους λόγου χάρη, συμποσούται η ενέργεια όλων των υπηκόων του.

Κινούμενα λοιπόν από τα ελατήριά τους τα ιστορικά υποκείμενα συγκλίνουν στο πεδίο της μάχης, η έκβαση της οποίας κρίνει αμετάκλητα όλα τα αδιαπραγμάτευτα υπαρκτά ζητήματα, που συνεχώς οξύνονται κατά τη διάρκεια των ειρηνικών μεσοπολεμικών περιόδων, ώσπου φτάνουν σε τέτοιο απροχώρητο σημείο, ώστε να μην μπορούν να λυθούν παρά μόνο διά των όπλων. Από κει και πέρα η έκβαση της μάχης αφαιρεί όλη την ενέργεια από το ελατήριο του νικημένου· ο ιστορικός κύκλος του κλείνει και η ενέργειά του προστίθεται στο ελατήριο του νικητή. Έτσι ξεκινάει γι' αυτόν μία καινούρια ανακύκλιση. Η μάχη επομένως βρίσκεται έξω από την Ιστορία, όντας το σημείο μηδέν από το οποίο ξεκινούν και στο οποίο σταματούν όλες οι ιστορίες.

Είναι όπως οι ανέμες που για να αρχινήσουν τα παραμύθια τους, χρειάζονται κλότσο. Μόνο που επειδή εδώ δεν υπάρχει κανένα ποδάρι που να μοιράζει κλοτσιές, οι αυτοκινούμενες ανέμες κλοτσιούνται αναμεταξύ τους, οπότε και όλα εξαρτώνται από την έκβαση της εκάστοτε κλοτσοπατινάδας. Για παράδειγμα η έκβαση των Μηδικών πολέμων έδωσε έντεχνο λάκτισμα στην ανέμη των ελληνικών πόλεων, όχι όμως και στην ανέμη των Περσών. Αντίθετα η έκβαση του Πελοποννησιακού πολέμου μοίρασε τόσο άτσαλους κλότσους στην Αθήνα και τη Σπάρτη, ώστε ύστερα από λίγο η ανέμη της κλασικής Ελλάδας σταμάτησε να λέει παραμύθια. Μάλιστα η σπατάλη του δυναμικού που συνεχίστηκε και στον τέταρτο αιώνα με την εμφάνιση στο πεδίο και τρίτου διεκδικητή, της Θήβας, έδωσε στην ουσία κινητήριο στραβοκλοτσιά στην ανέμη των Μακεδόνων, που περίμεναν τη σειρά τους στο βορρά.

Η ιστορία αυτή, που ξεκίνησε άγνωστο πότε από τα βάθη της προϊστορίας, συνεχίζεται μέχρι σήμερα και θα συνεχιστεί με όμοιο ή με παραπλήσιο τρόπο και αύριο και μεθαύριο και «...έως αν η αυτή φυσικς ανθρώπων ή». Εκτός αν προκύψει κάποιος νικητής, που την εξουσία του δε θα μπορεί να την αμφισβητήσει κανένας. Ή εκτός αν η οικονομική κλοτσοπατινάδα της ελεύθερης αγοράς και του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, που μαίνεται επί των ημερών μας, δώσει έναν άτσαλο κλότσο στο γήινο οικοσύστημα- τότε θα ξεχαρβαλωθούν όλες οι ανέμες και θα σταματήσουν να ακούγονται επί της γης ανθρώπινα, τουλάχιστον, παραμύθια.

Γ. Παθολογία

Ο εμφύλιος πόλεμος στην Κέρκυρα εκδηλώθηκε κατά τον πέμπτο χρόνο του Πελοποννησιακού πολέμου.

«[...] οί δημοκρατικοί ἄρχισαν νά σφάζουν ὄσους βρῆκαν ἀπό τους ἀντιπάλους τους. Ἐσφαξαν καί ὄσους εἶχαν μπή στόν καράβια, ἀφοῦ τούς ἔπεισαν ν' ἀποβιβαστοῦν. Πῆγαν καί στόν ναό τῆς Ἥρας κι ἔπεισαν πενήντα ὀλιγαρχικούς νά βγοῦν γιά νά δικαστοῦν κανονικά καί τούς καταδίκασαν ὄλους σέ θάνατο. Οἱ περισσότεροι, ὄμως, ἀπό τους ἰκέτες, βλέποντας τά ὄσα γίνονταν, ἄρχισαν νά σκοτώνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον μέσα στόν ἱερό περίβολο. Μερικοί κρεμάστηκαν ἀπό τά δέντρα καί ἄλλοι αὐτοκτόνησαν μέ ἄλλους τρόπους. Ἐπτά ὀλόκληρες μέρες, ὄσες ἔμεινε ὁ Εὐρυμέδων μέ τά καράβια του, οἱ Κερκυραῖοι ἐξακολούθησαν νά σκοτώνουν ὄσους συμπολίτες τους θεωροῦσαν ἐχθρούς. Τούς κατηγοροῦσαν ὅτι θέλησαν νά καταλύσουν τήν δημοκρατία, ἀλλά πολλοί σκοτώθη-

καν από προσωπικά μίση και άλλοι, πού είχαν δανείσει χρήματα, σκοτώθηκαν από τους όφειλέτες τους. ό θάνατος πήρε χίλιες μορφές και, ό,τι φορικαλέο γίνεται σ' αυτές τις περιστάσεις, έγινε στην Κέρκυρα, κι ακόμα χειρότερα. Πατέρας σκότωνε τό παιδί του, άρπαζαν ίκέτες απ' τούς ναούς και τούς σκότωναν εκεί μπροστά, και άλλους τούς έχτισαν μέσα στό ιερό του Διονύσου και τούς άφησαν νά πεθάνουν εκεί.

Σ' αυτές τις ακρότητες έφτασε ό έμφύλιος πόλεμος και προκάλεσε μεγάλη έντύπωση, γιατί ήταν ό πρώτος πού έγινε. Αργότερα μπορεί κανείς νά πη ότι όλόκληρος ό έλληνισμός συνταράχτηκε, γιατί παντού σημειώθηκαν έμφύλιοι σπαραγμοί. Οί δημοκρατικοί καλούσαν τούς Αθηναίους νά τούς βοηθήσουν και οί όλιγαρχικοί τούς Λακεδαιμονίους. Όσο διαρκούσε ή ειρήνη δέν είχαν ούτε πρόφαση, αλλά ούτε τήν διάθεση νά τούς καλέσουν για βοήθεια. Μέ τόν πόλεμο, όμως, καθεμιά από τις αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις μπορούσε εύκολα νά βρη εύκαιρία νά προκαλέση έξωτερική επέμβαση για νά καταστρέφη τούς αντιπάλους της και νά ενισχυθή ή ίδια για ν' ανατρέψη τό πολίτευμα. Οί έμφύλιες συγκρούσεις έφεραν μεγάλες και άμέτρητες συμφορές στις πολιτείες, συμφορές πού γίνονται και θά γίνονται πάντα όσο δέν αλλάζει ή φύση του άνθρώπου, συμφορές πού μπορεί νά είναι βαρύτερες ή έλαφρότερες κι ' έχουν διαφορετική μορφή ανάλογα μέ τις περιστάσεις. Σε καιρό ειρήνης και όταν ευημερή ό κόσμος και οί πολιτείες, οί άνθρωποι είναι ήρεμοι γιατί δέν τούς πιέζουν ανάγκες φοβερές. Αλλ' όταν έρθη ό πόλεμος πού φέρνει στους άνθρώπους τήν καθημερινή στέρηση, γίνεται δάσκαλος τής βίας κ' έρεθίζει τά πνεύματα του πλήθους σύμφωνα μέ τις καταστάσεις πού δημιουργεί. Ο έμφύλιος πόλεμος, λοιπόν, μεταδόθηκε από πολιτεία σε πολιτεία. Κι όσες πολιτείες έμειναν τελευταίες, έχοντας μάθει τί είχε γίνει άλλοι, προσπαθοῦσαν νά υπερβάλουν σ' έπινοητικότητα, σε ύπουλα μέσα και σε ανήκουστες έκδικήσεις. Για νά δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και τήν σημασία των λέξεων. Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε άνδρεία και άφοσίωση στό κόμμα, ή προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία πού κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις και ή σωφροσύνη προσωπίδα τής ανανδρείας. Η παραφορά θεωρήθηκε άνδρική άρετή, ενω ή τάση νά ξεετάζωνται προσεκτικά όλες οί όψεις ενός ζητήματος θεωρήθηκε πρόφαση για ύπεκφυγή. Όποιος ήταν έξαλλος γινόταν άκουστός, ενω όποιος έφερνε αντιρρήσεις γινόταν ύποπτος. Όποιον έπινοούσε κάποιο τέχνασμα και πετύχαινε, τόν θεωρούσαν σπουδαίο, κι όποιον ύποφιαζόταν σύγκαιρα και φανέρωνε τά σχέδια του αντιπάλου, τόν θεωρούσαν ακόμα πιο σπουδαίο. Ένω όποιος ήταν αρκετά προνοητικός, ώστε νά μήν χρειαστούν τέτοια μέσα, θεωρούσαν ότι διαλύει τό κόμμα και ότι είναι τρομοκρατημένος από τήν αντίπαλη παράταξη. Μέ μιá λέξη, όποιος πρόφταινε νά κάνη κακό πριν από άλλον, ήταν άξιος έπαίνου, καθώς κ' εκείνος πού παρακινούσε στό κακό όποιον δέν είχε σκεφτῆ νά τό κάνη. Αλλά ή συγγένεια θεωρήθηκε χαλαρότερος δεσμός από τήν κομματική αλληλεγγύη, γιατί οί όμοϊδεάτες ήταν έτοιμοι νά επιχειρήσουν ό,τιδήποτε, χωρίς δισταγμό, και τουτο έπειδή τά κόμ-

ματα δέν σχηματίστηκαν για νά επιδιώξουν κοινή ωφέλεια μέ νόμιμα μέσα, αλλά, αντίθετα, για νά ικανοποιήσουν τήν πλεονεξία τους παρανομώντας. Καί ή μεταξύ τους αλληλεγγύη βασιζόταν περισσότερο στήν συννεοχή τους παρά στούς όρκους τους στούς θεούς. Τίς εύλογες προτάσεις τών αντιπάλων τίς δέχονταν μέ ύστεροβουλία καί όχι μέ ειλικρίνεια για νά φυλαχτοῦν ἀπό ένα κακό ἄν οί ἄλλοι ήσαν πιό δυνατοί. Καί προτιμοῦσαν νά ἐκδικηθοῦν για κάποιο κακό ἀντί νά προσπαθήσουν νά μήν τό πάθουν. Όταν ἔκαναν όρκους για κάποια συμφιλίωση, τούς κρατοῦσαν τόσο μόνο όσο δέν εἶχαν τήν δύναμη νά τούς καταπατήσουν, μή ἔχοντας νά περιμένουν βοήθεια ἀπό ἄλλου. Αλλά μόλις παρουσιαζόταν εύκαιρία, ἐκεῖνοι πού πρῶτοι εἶχαν ξαναβρεῖ τό θάρρος τους, ἄν ἔβλεπαν ότι οί αντίπαλοί τους ήσαν ἀφύλαχοι, τούς χτυποῦσαν κ' ἐνοιωθάν μεγαλύτερη χαρά νά τούς βλάψουν ἐξαπατώντας τους, παρά χτυπώντας τους ἀνοιχτά, θεωροῦσαν ότι ό τρόπος αὐτός όχι μόνο εἶναι πιό ἀσφαλής, αλλά καί βραβεῖο σέ ἀγώνα δόλου. Γενικά εἶναι εύκολώτερο νά φαίνονται ἐπιδέξιοι οί κακοῦργοι, παρά νά θεωροῦνται τίμιοι όσοι δέν εἶναι δόλιοι. Οί περισσότεροι ἄνθρωποι προτιμοῦν νά κάνουν τό κακό καί νά θεωροῦνται ἔξυπνοι, παρά νά εἶναι καλοί καί νά τούς λένε κουτούς. Αἰτία όλων αὐτῶν εἶναι ή φιλαρχία πού ἔχει ρίζα τήν πλεονεξία καί τήν φιλοδοξία πού ἔσπρωχναν τίς φατρίες ν' ἀγωνίζονται μέ λύσσα. Οί ἀρχηγοί τών κομμάτων, στίς διάφορες πολιτεῖες, πρόβαλλαν ώραῖα συνθήματα. Ἰσότητα τών πολιτῶν ἀπό τήν μία μεριά, σωφροσύνη τῆς αριστοκρατικός διοίκησης ἀπό τήν ἄλλη. Προσποιοῦνταν ἔτσι ότι ὑπηρετοῦν τήν πολιτεία, ἐνῶ πραγματικά ἤθελαν νά ικανοποιήσουν προσωπικά συμφέροντα καί ἀγωνίζονταν μέ κάθε τρόπο νά νικήσουν τούς αντιπάλους τους. Τοῦτο τούς ὀδηγοῦσε νά κάνουν τά φοβερώτερα πράγματα επιδιώκοντας νά ἐκδικηθοῦν τούς ἀντίπαλούς τους, όχι ὡς τό σημεῖο πού ἐπιτρέπει ή δικαιοσύνη ή τό συμφέρον τῆς πολιτείας, αλλά κάνοντας τίς ἀγριότερες πράξεις, μέ μοναδικό κριτήριο τήν ικανοποίηση τοῦ κόμματός τους. Καταδίκασαν ἄνομα τούς ἀντιπάλους τους ή ἄρπαζαν βίαια τήν ἐξουσία, ἔτοιμοι νά κορέσουν τό μίσος τους. Καμιά ἀπό τίς δύο παρατάξεις δέν εἶχε κανέναν ἠθικό φραγμό κ' ἐκτιμοῦσε περισσότερο ὅσους κατόρθωναν νά κρῦβουν κάτω ἀπό ώραῖα λόγια φοβερές πράξεις. "Όσοι πολίτες ήσαν μετριοπαθεῖς θανατώνονταν ἀπό τήν μία ή τήν ἄλλη παράταξη, εἴτε ἐπειδή εἶχαν ἀρνηθῆ νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα εἴτε ἐπειδή ἡ ἰδέα καί μόνο ότι θά μποροῦσαν νά ἐπιζήσουν προκαλοῦσε ἐναντίον τους τόν φθόνο.

Ἔτσι οί ἐμφύλιοι σπαραγμοί ἔγιναν αἰτία ν' ἀπλωθῆ σ' ὄλο τόν ἑλληνικό κόσμο κάθε μορφή κακίας καί τό ἦθος, πού εἶναι τό κύριο γνώρισμα τῆς εύγενικῆς φυχῆς, κατάντησε νά εἶναι καταγέλαστο κ' ἐξαφανίστηκε. Ὁ ἀνταγωνισμός δημιούργησε ἀπόλυτη δυσπιστία καί δέν ὑπῆρχε τρόπος πού νά μπορῆ νά τήν διαλύσει, οὔτε ἐγγυήσεις οὔτε όρκοι φοβεροί. Όλοι, όταν ἐπικρατοῦσαν, ξέροντας ότι δέν ὑπῆρχε ἐλπίδα νά κρατηθοῦν μόνιμα στήν ἐξουσία, προτιμοῦσαν, ἀντί νά δώσουν πίστη στούς ἀντιπάλους τους, νά πάρουν τά μέτρα τους για νά μήν πάθουν οί ἴδιοι. Τίς περισσότερες φορές ἐπικρατοῦσαν οί διανοητικά

κατώτεροι. Φοβόνταν τήν δική τους ανεπάρκεια και τήν ικανότητα των αντιπάλων τους κ' έτσι, για να μην νικηθούν στην συζήτηση και για να μην πέσουν θύματα των όσων οι άλλοι θα έπινοούσαν, δεν είχαν κανένα δισταγμό να προχωρήσουν σε βίαιες πράξεις. Όσοι, πάλι, περιφρονοῦσαν τούς αντιπάλους τους, νόμιζαν ότι μπορούσαν σύγκαιρα να καταλάβουν τά σχέδια τους. Θεωροῦσαν ότι δεν ἦταν ἀνάγκη να μεταχειριστοῦν βία γιάτά ὅσα μπορούσαν, καθώς νόμιζαν, να πετύγουν μέ τις ραδιουργίες τους. Ἐτσι, τίς περισσότερες φορές, δέν φυλάγονταν καί οἱ ἀντίπαλοί τους τούς ἀφάνιζαν».[6]

Φυσικά είναι κοινοτοπία να επαναλαμβάνει κανείς ότι ο εμφύλιος πόλεμος είναι ο χειρότερος πόλεμος. Ωστόσο ούτε και οι αμιγείς πόλεμοι υστερούν σε κακουργήματα. Ένα από αυτά υπήρξε η γενοκτονία στη Μήλο, που διέπραξαν οι Αθηναίοι και που είναι πασίγνωστη χάρη στο διάλογο των Αθηναίων με τους Μηλίους, που προηγήθηκε. Διάλογο διαβόητο ένεκα της ακαταμάχητα απλής λογικής που πρυτανεύει σ' αυτόν και που διατάζει τον όλεθρο. Αν και η παθολογία της πολιτικής συμπεριφοράς, που καθιστά τη γενοκτονία τυφλοσούρτη της ιστορίας και εντέλει η νοσηρότητα του πνεύματος, φαίνεται καθαρότερα όχι τόσο στην εκτέλεση τέτοιων προειλημμένων αποφάσεων όσο στις σχετικές συζητήσεις, που προηγούνται και που οδηγούν στη λήψη τους. Μία τέτοια συζήτηση, από τις πολλές που ιστορεί ο Θουκυδίδης, είναι και η παρακάτω:

Κατά τον πέμπτο χρόνο του πολέμου (427-426 π.Χ.) οι Αθηναίοι νίκησαν τους Μυτιληναίους, που ήταν σύμμαχοί τους αλλά είχαν αποστατήσει και αποφάσισαν να σκοτώσουν όλους τους ενήλικες και να πουλήσουν τα γυναικόπαιδα δούλους· ποινή που επρόκειτο να επιβάλουν, ύστερα από έντεκα χρόνια, στους Μηλίους. Αμέσως μόλις τέλειωσε η συνέλευση, απέπλευσε το ένα από τα δύο ιερά πλοία, η Πάραλος, μεταφέροντας στη Μυτιλήνη την φοβερή εντολή. Την επομένη μέρα, ωστόσο, οι πολίτες συνήλθαν εκ νέου σε συνέλευση, μετανιωμένοι για την απόφασή τους να καταστρέψουν ολόκληρη πολιτεία, αντί να τιμωρήσουν μονάχα τους ενόχους. Πήραν τον λόγο πολλοί ρήτορες, αν και η καθαυτό μονομαχία -ρητορική είναι η τεχνολογία του πολέμου στο έλλογο πεδίο της μάχης- έγινε μεταξύ του Κλέωνα, ο οποίος μόλις την προηγούμενη είχε επιτύχει την απόφαση της γενοκτονίας και του Διόδοτου. Από αυτήν την έλλογη σύρραξη παραθέτω τα παρακάτω αποσπάσματα:[7]

«Πολλές φορές στο παρελθόν μου δόθηκε η ευκαιρία να σκεφτώ ότι μία δημοκρατία είναι ανίκανη να εξουσιάζει άλλους λαούς, αλλά το σκέπτομαι περισσότερο σήμερα, βλέποντάς σας να μετανοείτε για την απόφαση που πήρατε για τους Μυτιληναίους [...] Δεν καταλαβαίνετε ότι δείχνετε αδυναμία που είναι επικίνδυνη για σας χωρίς να προκαλεί την ευγνωμοσύνη των συμμάχων σας; Δεν συλλογίζεστε ότι η εξουσία που ασκείτε είναι τυραννίδα που την επιβάλλετε σε ανθρώπους οι οποίοι σας επιβουλεύονται και δεν την θέλουν, σε ανθρώπους που σας υπακούνε, όχι επειδή τους κάνετε χάρες βλέποντας τα συμφέροντα σας, αλλά επειδή η δύναμή σας και όχι η φιλία και η πίστη τους σας εξασφαλίζουν την εξουσία; [...] Θα έλεγε κανείς ότι είστε σε αναζήτηση ενός άλλου κόσμου από εκείνον στον οποίο ζούμε και ότι δεν μπορείτε να κρίνετε σύμφωνα με την πραγματικότητα. Σας παρασύρει η ευχαρίστηση που προκαλούν τα ωραία λόγια και μοιάζετε περισσότερο με ανθρώπους που παρακολουθούν μία συζήτηση σοφιστών, παρά με πολίτες που συσκέπτονται για τα ζητήματα της πολιτείας [...] Νομίζετε ότι θα βρεθεί ποτέ κανείς σύμμαχός μας ο οποίος με την παραμικρή πρόφαση δεν θα επαναστατήσει, αφού μάλιστα θα ξέρει ότι αν επιτύχει, θα αποκτήσει την ελευθερία του και εάν αποτύχει, δεν θα πάθει τίποτα το ανεπανόρθωτο; [...] Εγώ εξακολουθώ τον αγώνα που άρχισα στην πρώτη συζήτηση και αγωνίζομαι τώρα για να μην ανακαλέσετε την απόφασή σας, αν δε θέλετε να ενδώσετε στους τρεις

κυριότερους εχθρούς κάθε εξουσίας: τον οίκτο, τη γοητεία των ωραίων λόγων και την επιείκεια [...] Πρέπει για το συμφέρον σας να τους τιμωρήσετε, ακόμα κι αν τούτο είναι άδικο. Αλλιώς παραιτηθείτε από την ηγεμονία σας και φροντίστε το καλό σας όνομα χωρίς να διατρέχετε κινδύνους [...] Μη γίνετε, λοιπόν, προδότες του εαυτού σας [...] Πρέπει όχι μόνο να τους τιμωρήσετε σκληρά αλλά και να γίνουν παράδειγμα για τους άλλους συμμάχους, ώστε να ξέρουν ότι ποινή της αποστασίας θα είναι ο θάνατος. Αν αυτό το νιώσουν καλά, τότε θα βρίσκεστε σπανιότερα στην ανάγκη να παραμελείτε τον πόλεμο εναντίον των εχθρών σας για να αγωνίζεστε εναντίον των συμμάχων σας».

Ο Διόδοτος που διαδέχτηκε τον Κλέωνα στο βήμα, είπε μεταξύ των άλλων και τα παρακάτω:

«[...] Δεν είμαστε δικαστές για να εξετάσουμε την άποψη του δικαίου. Συσκεπτόμαστε για να πάρουμε για τους Μυτιληναίους μία απόφαση που να εξυπηρετεί το συμφέρον μας [...] Μη νομίζετε, λοιπόν, ότι η ποινή του θανάτου είναι εγγύηση και μην πάρετε μια κακή απόφαση που θα αφαιρέσει από όσους επαναστατούν κάθε ελπίδα ότι μπορούν, μετανιώνας, να εξαλείφουν το λάθος τους. Σκεφτείτε και κάτι άλλο. Πως αν καμιά πολιτεία επαναστατήσει και καταλάβει ότι δεν μπορεί να πετύχει τον σκοπό της, θα επιδιώξει να συνθηκολογήσει έχοντας ακόμα τη δυνατότητα να πληρώσει πολεμική αποζημίωση και να εξακολουθήσει να πληρώνει τον φόρο υποτελείας. Αλλά αν αλλάξετε πολιτική, νομίζετε ότι θα βρεθεί άλλη πολιτεία που να μην ετοιμαστεί καλύτερα για να επαναστατήσει και να μην προτιμήσει να υποστεί ως τα έσχατα μία πολιορκία, όταν ξέρει ότι αργά η γρήγορα θα υποστεί την ίδια τύχη; Αλλά και για μ ας μήπως δεν θα είναι ζημιά; Θα κάνουμε έξοδα για μια μακροχρόνια πολιορκία, αφού θα αποκλείεται η συνθηκολόγηση, θα κυριεύουμε μια πόλη καταστραμμένη και δεν θα έχουμε έσοδα απ' αυτήν. Η υπεροχή μας επάνω στους εχθρούς μας είναι ακριβώς τα έσοδα αυτά. Δεν πρέπει, λοιπόν, να βλάψουμε τα συμφέροντά μας κρίνοντας τους ενόχους σαν αυστηροί δικαστές, αλλά να σκεφτούμε πώς στο μέλλον θα είμαστε επιεικείς στις τιμωρίες που θα επιβάλλουμε, για να συγκρατούμε τις πολιτείες με άθικτα τα οικονομικά τους μέσα και πώς θα φροντίζουμε την ασφάλεια μας με επιτήδεια πολιτική και όχι με τη σκληρότητα των μέτρων που θα παίρνουμε [...] Σήμερα, σ' όλες τις πολιτείες, οι δημοκρατικοί είναι με το μέρος μας και ή δεν συμμετέχουν στις επαναστάσεις των ολιγαρχικών ή αν αναγκαστούν, είναι απ' την αρχή εχθρικοί προς τους υποκινητές. Έτσι, όταν ξεκινήσετε εναντίον κάποιας επαναστατημένης πολιτείας, θα έχετε κιόλας σύμμαχο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της. Αν λοιπόν εξολοθρέψετε τους δημοκρατικούς της Μυτιλήνης, που όχι μόνο δεν πήραν μέρος στην επανάσταση, αλλά και, όταν οπλίστηκαν, σας παραδώσαν εκούσια την πόλη τους, πρώτα απ' όλα θα κάνετε έγκλημα εναντίον εκείνων που σας ευεργέτησαν και ύστερα θα χαρίσετε στους ολιγαρχικούς εκείνο που επιδιώκουν πάνω απ' όλα. Γιατί παρακινώντας τις πολιτείες σ' επανάσταση, θα έχουν αμέσως συμμάχους τους δημοκρατικούς, αφού σεις θα έχετε φανερώσει σ' όλους ότι η ίδια τιμωρία περιμένει και τους ενόχους και τους αθώους. Πρέπει, λοιπόν, και αν ακόμα είναι ένοχοι, να προσποιηθείτε ότι δεν το ξέρετε, ώστε να μην γίνει εχθρικό το μόνο μέρος του πληθυσμού που είναι φιλικό. Και νομίζω ότι είναι πολύ πιο συμφέρον για τη διατήρηση της ηγεμονίας σας να ανέχεστε μερικές αδικίες, παρά να επιβάλλετε μια δίκαιη ποινή σκοτώνοντας εκείνους που δεν έχετε συμφέρον να εξολοθρέψετε [...]

Στη σχετική ψηφοφορία η πρόταση του Διόδοτου υπερίσχυσε - σχεδόν ισοψήφησε - μόλις και μετά βίας. Στη συνέχεια μάλιστα εκτυλίχθηκε ένα από τα πιο συγκλονιστικά γεγονότα του πολέμου, που απέτρεψε παρά τρίχα τη γενοκτονία στη Μυτιλήνη, αν και οι χίλιοι ολιγαρχικοί που είχαν υποκινήσει την αποστασία, σφαγιάστηκαν άπαντες. Οι κωπηλάτες του δεύτερου ιερού πλοίου που απέπλευσε εσπευσμένα με την καινούρια εντολή, υπερέβαλαν εαυτούς. Ακόμα κι όταν έτρωγαν, δεν σταματούσαν να τραβάν κουπί. Αυτό γιατί οι πρέσβεις των Μυτιληναίων τους είχαν δώσει κρασί και αλεύρι και τους είχαν τάξει τα

πλεί- στα όσα, αν προλάβαιναν. Το αποτέλεσμα ήταν να καταφέρουν να καλύψουν τη διαφορά του ενός εικοσιτετραώρου, που τους χάριζε από το πρώτο πλοίο, οι κωπηλάτες του οποίου υπό το βάρος της φοβερής εντολής που μετέφεραν, καθυστερούσαν εσκεμμένα.

Να σφάζουμε λοιπόν ακόμα και τους αθώους, ώστε να παραδειγματίζονται όλοι οι υποψήφιοι αποστάτες ή να τους χαρίζουμε τη ζωή, για να συνεχίσουμε να τους εκμεταλλευόμαστε αλλά και για να διασπάμε τις γραμμές των αντιπάλων μας, προσεταιριζόμενοι αυτούς που θα μπορούν να υποκριθούν ότι είναι αθώοι; Δεν υπάρχει καμία διαφορά. Το ίδιο δόλιο πνεύμα εμψυχώνει και τις δύο απόψεις. Απλά και μόνο στο εσωτερικό του πνεύματος αυτού οι γνώμες δίστανται. Υπέρτατος νόμος είναι η σωτηρία και το συμφέρον της πόλεως και εντέλει η ηγεμονία. Αλλά και πάλι δεν είναι διόλου τυχαίο ότι οι Αθηναίοι ήταν επεικειές κατά τον πέμπτο χρόνο του πολέμου στη Μυτιλήνη, ενώ τον δέκατο έκτο χρόνο στη Μήλο, υπήρξαν ανελέητοι. Όσο πιο πολύ αγριεύουν τα πράγματα τόσο πιο απλές είναι οι αποφάσεις που παίρνονται. Στις μεσοπολεμικές ειρηνικές περιόδους σπαταλάμε πολύτιμο χρόνο στους δισταγμούς, τις διαφωνίες και τις πολυλογίες. Αλλά πόσο ειρηνικές είναι τάχα οι περίοδοι αυτές και τι νόημα έχει να τις διακρίνουμε από τον πόλεμο; Τελικά όλες οι στιγμές είναι κρίσιμες. Και στις κρίσιμες στιγμές πρέπει να ενεργούμε όσο πιο γρήγορα, πιο αποτελεσματικά και πιο απλά γίνεται. Αν δεν το κάνουμε εμείς, θα προλάβει και θα το κάνει ο αντίπαλος. Ούτε και χρειάζεται να σπουδάσουμε καθόλου ή να διαβάσουμε κάποιο «κτῆμα ες αιεί», για να κάνουμε αυτό που πρέπει. Δεν έχουμε παρά να αντιγράψουμε αυτό που μας υπαγορεύουν τα σοφά αμυντικοεπιθετικά μας αντανακλαστικά και αυτό που μας ψιθυρίζει η μεγάλη αυθεντία: η φύση μας.

Α. Φυσιολογία

Το κύριο επιχείρημα του Κλέωνα ήταν η αποτρεπτική δύναμη της έσχατης ποινής. Ο Διόδοτος προσέβαλε το επιχείρημα αυτό υποστηρίζοντας, σε κάποιο άλλο σημείο της δημηγορίας του, τα εξής:

«Όλοι οι άνθρωποι και όλες οι πολιτείες έχουν έμφυτη την τάση προς την αδικία και δεν υπάρχει νόμος που να μπορεί να τους συγκρατήσει, αφού οι άνθρωποι δοκίμασαν όλων των ειδών τις ποινές με την ελπίδα ότι, επιτείνοντάς τες, θα προστατευτούν καλύτερα από τα εγκλήματα των κακούργων. Ίσως, μάλιστα, τον παλιό καιρό οι ποινές για τα βαρύτερα εγκλήματα να ήταν πιο ελαφρές, αλλά επειδή εξακολουθούσαν οι παρανομίες, με τον καιρό όλες οι ποινές καταλήξαν να είναι ο θάνατος. Και παρ' όλα αυτά τα εγκλήματα εξακολουθούν. Πρέπει, λοιπόν, ή να βρούμε μια ποινή τρομερότερη από τον θάνατο ή να παραδεχτούμε ότι τίποτα δεν προλαμβάνει το έγκλημα, γιατί τότε η τόλμη της απελπισίας του φτωχού, τότε η υπεροψία και η πλεονεξία του εξουσιαστή, τότε οι άλλες δυστυχίες της ζωής που ανάβουν πάθη τα οποία κυριαρχούν τους ανθρώπους, τους οδηγούν στην παρανομία. Πάντοτε, άλλωστε, ο πόθος και η ελπίδα (ο πρώτος προηγείται, η δεύτερη ακολουθεί, ο πρώτος προσχεδιάζει την κακή πράξη, η δεύτερη υποβάλλει τη σκέψη ότι θα βοηθήσει η τύχη) προκαλούν το μεγαλύτερο κακό· και επειδή είναι αόρατα στοιχεία, είναι πιο ισχυρά από τον φανερό κίνδυνο. Αλλά και η τύχη μπορεί και αυτή να παρασύρει σε αλόγιστες πράξεις, γιατί καμιά φορά ευνοεί απροσδόκητα και κάνει τους ανθρώπους να επιχειρούν κάτι ανώτερο από τα μέσα που διαθέτουν. Τούτο συμβαίνει ακόμα πιο πολύ με τις πολιτείες, γιατί εκεί πρόκειται για τα σπουδαιότερα αγαθά ή την ελευθερία ή την κατάκτηση εξουσίας επάνω στους άλλους και, τότε, ο κάθε πολίτης ενεργώντας ομαδικά με τους συμπολίτες του, υπερτιμάει τις δυνάμεις του. Με λίγα λόγια είναι πολύ ανόητος εκείνος που νομίζει ότι είναι δυνατόν, όταν η φύση του ανθρώπου τον σπρώχνει με πάθος σε μια πράξη, να τον συγκρατήσει είτε ο νόμος είτε άλλος κανείς φόβος».

Ούτε λίγο ούτε πολύ τα λιοντάρια μεταμφιέζονται σε πρόβατα φορώντας πάνω από τη λεοντή προβιές. Κι αμέσως μετά αυτοπαρουσιάζονται ως μέλη της κοινωνίας των πολιτών ή της κοινωνίας των εθνών, δηλώνοντας την ειλικρινή και αταλάντευτη πρόθεσή τους να λύνουν στο εξής τις αγεφύρωτες διαφορές τους ειρηνικά, δηλαδή αναίμακτα, σύμφωνα με κανόνες που τα ίδια έχουν θεσπίσει. Αλλά δυστυχώς οι προβιές τσιτώνουν, σκίζονται και ξηλώνονται συνέχεια, γιατί είναι πολύ στενοί και λεπτοί κορσέδες ανίκανοι να φορμάρουν τόσο πληθωρικά σώματα. Οπότε μέσα από τα σχισίματα και τα ξηλώματα προβάλλει και εκδηλώνεται η προβατική προδιάθεση και η άγρια φύση τους. Ήδη συμβαίνει εξαρχής κάτι που είναι τόσο απογοητευτικό και δυσοίωνο όσο και αστείο. Καθένας από τους μασκαράδες αυτούς προσέρχεται στις διαπραγματεύσεις, κρατώντας υπό μάλης το προνόμιο της υπαναχώρησης, το οποίο και προτίθεται να ενεργοποιήσει οποτεδήποτε και κατά την κρίση του, εφόσον θεωρήσει ότι τα ζωτικά του συμφέροντα απειλούνται ή έστω δεν εξυπηρετούνται, όπως ήλπιζε, εκ της ειρηνικής συνυπάρξεως και της συνεργασίας. Μόνο που για να διατηρήσει κανείς ένα τέτοιο προνόμιο, πρέπει να το στερήσει από τους άλλους ώστε να μην μπορούν να το επικαλεστούν πρώτοι αυτοί. Για την ακρίβεια πρέπει να προνοήσει ή έστω να φροντίσει εκ των ενόντων, ώστε οι συνέπειες της υπαναχώρησης να είναι σχεδόν ανώδυνες -δυσνητικά ίσως και επωφελείς-γι' αυτόν και τρομακτικά επώδυνες για όλους τους άλλους.

Εξάλλου η υπαναχώρηση αποτελεί προνόμιο ακόμα κι όταν προβλέπεται και ρυθμίζεται ως δικαίωμα αμοτέρων των συμβαλλομένων, γιατί η επίκλησή της επαναφέρει τα πράγματα εις την προτέραν κατάστασιν. Και σε τελευταία ανάλυση προτέρα είναι η τεταμένη αν όχι και ανώμαλη κατάσταση πριν από την έννομη σχέση, όπου όμως οι κυριότεροι ή ακόμα και οι μοναδικοί ρυθμιστικοί παράγοντες είναι η ισχύς και η ανάγκη, η βία, ο φόβος, η πείνα, η επιβίωση. Όποιος κι αν τις ενεργοποιεί, οι υπαναχωρήσεις αποβαίνουν προς όφελος των ισχυροτέρων κατά κανόνα. Γι' αυτό εξάλλου και εκτός από την καθολική εξέγερση, που αποτελεί όπως και ο πόλεμος απόλυτη υπαναχώρηση, οι αδύνατοι επιμένουν στα συμπεφωνημένα, συμμορφώνονται με τους όρους τους και τα επικαλούνται σε κάθε περίπτωση. Τα συμπεφωνημένα όμως οι ισχυροί τα σέβονται μόνο στο βαθμό που τους συμφέρει ή έστω δεν τους ζημιώνει καθόλου. Γι' αυτό οι πιο λειτουργικές συμφωνίες είναι αυτές που συνάπτουν ισοδύναμοι συμβαλλόμενοι, εφόσον βέβαια διατηρείται η ισοπαλία. Γιατί κατά τα άλλα αμφότεροι εργάζονται πυρετωδώς, για να στρέψουν υπέρ τους τον συσχετισμό των δυνάμεων. Και φυσικά η υπαναχώρηση παραμένει προνόμιο ακόμα κι όταν οι συμβαλλόμενοι την αποκλείουν ρητά και κατηγορηματικά' κι αυτό γιατί η απαγόρευση ετούτη δεν είναι τίποτα παραπάνω από μία υποχρέωση, που ισχύει μονάχα στο εσωτερικό της έννομης σχέσης και πουθενά αλλού. Γι' αυτό εξαρτάται απόλυτα από την ισχύ, τη βούληση και το συμφέρον του υπόχρεου, αν θα παραμείνει ή όχι στη σχέση.

Τα παραπάνω ζητήματα έχουν τεράστια σημασία στις συνθήκες ειρήνης, στις συντακτικές συνελύσεις, στις ιδρυτικές πράξεις και γενικά στα κοινωνικά συμβόλαια, πάνω στα οποία θεμελιώνονται όλα τα έννομα καθεστάτα. Ως εκ τούτου διαμορφώνουν και προσδιορίζουν τις συνθήκες της νομιμότητας, η οποία και αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την ειρήνη και για μια φυσιολογική κοινωνική αλλά και διακρατική ζωή. Υπό τις παραπάνω απόψεις η νομιμότητα εξαρτάται από δύο όρους, πάνω στους οποίους εδράζεται και οι οποίοι κυμαίνονται όπως οι δείκτες των χρηματιστηρίων ή οι ανεμοδείκτες στις στέγες των κτιρίων είναι η ανοχή που επιτρέπει τη συνύπαρξη των προνομιούχων και η ενοχή, που εξασφαλίζει την υπακοή των υποπρονομιούχων.

Παρότι το αίτημα της κυριαρχίας είναι απόλυτο, οι προνομιούχοι πρέπει να βάζουν λίγο νερό στο κρασί τους και να ανέχονται την ύπαρξη και προπαντός τις ανταγωνιστικές δραστηριότητες των άλλων προνομιούχων, αλλιώς οι συγκρούσεις μεταξύ τους θα γίνουν ανεξέλεγκτες, και τότε δεν θα χάσουν μόνο τα προνόμια αλλά θα αρχίσουν κίολας να σκο-

τώνουν ο ένας τον άλλον. IV αυτό και κάποια λίγα πράγματα μεταξύ τους τουλάχιστον - μεταξύ κατεργαράιων ειλικρίνεια - πρέπει οπωσδήποτε να τηρούνται. Είναι τέτοιες λυκοφιλίες και λυκοσυμφωνίες - για τους νόμους του μεταξύ τους ανταγωνισμού λόγου χάρη - που επιτρέπουν στους πάσης φύσεως εξουσιαστές, κεφαλαιούχους και επενδυτές, είτε για φυσικά πρόσωπα πρόκειται είτε για συλλογικά υποκείμενα, πόσο μάλλον για τα κυρίαρχα κράτη, να μοιράζονται κι ευθύς αμέσως να λυμαίνονται τις γειτονιές των πόλεων, τις πιάντσες της πορνείας και των ναρκωτικών, τις διεθνείς και τις εσωτερικές αγορές, το εμπόριο, τις παραγωγικές επενδύσεις, τον αέρα ή μάλλον το οξυγόνο από τις φούσκες του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, τις σφαίρες επιρροής και γενικά τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της γης. Οι εξουσιαστές σέβονται τις λυκοσυμφωνίες που συνάπτουν, τουλάχιστον ως τον βαθμό που επιτρέπει η πλεονεξία τους σε συνδυασμό με τον φόβο των αντιποίνων και κυρίως αυτόν των συνεπειών μιας ανοιχτής και ανεξέλεγκτης σύρραξης. Αυτό σημαίνει ότι η ψυχροπολεμική ισορροπία του τρόμου είναι μία πολύ παλιά ιστορία. Όσο σέβονται τις συμφωνίες τους, διασφαλίζουν και την τήρησή τους. Αυτό τους επιτρέπει να πουλούν προστασία και έτσι να διασφαλίζουν τη νομιμότητα στις περιοχές, στους τομείς και στις δραστηριότητες που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία τους. Είναι όπως στις γειτονιές που κατοικούν οι οικογένειες των μαφιόζων, όπου καθώς λέγεται επικρατεί υποδειγματική τάξη από την οποία επωφελούνται και οι νομοταγείς πολίτες που τυχαίνει να διαμένουν σ' αυτές.

Από την άλλη πλευρά οι υποπρονομιούχοι, οι υποτελείς και οι υπήκοοι οι οποίοι εντωμεταξύ ταλαντεύονται επικίνδυνα ανάμεσα στα μεσαία και στα κατώτατα επίπεδα της βιοπάλης, ενέχονται για το ότι γνωρίζουν ή έστω διαισθάνονται ότι το μοναδικό πράγμα που επιτρέπει στους προνομιούχους και τους εξουσιαστές να διαπράττουν τα νόμιμα και τα παράνομα κακουργήματά τους και φυσικά να ιδιοποιούνται την υπεραξία μιας ολόκληρης ανθρωπότητας αλλά και του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά, είναι η δική τους ανοχή και προπαντός η υπακοή που όπως είναι επόμενο τους καθιστά συμμετόχους, συνενόχους άρα και άξιους της μοίρας τους.

Πράγματι η γενική ανυπακοή και η καθολική εξέγερση μπορούν να σαρώσουν ακόμα και τους πιο ισχυρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς. Προϋποθέτουν όμως την αυτοθυσία. Πρέπει να είναι έτοιμος κανείς να θυσιάσει όχι μόνο τα όποια υπάρχοντα διαθέτει αλλά και τη ζωή του την ίδια. Γι' αυτό και την αρχική ένταση αυτών των αποφάσεων την υποσκάπτει σιγά σιγά ο φόβος. Ο φόβος που εκβιάζει την υπηκοότητα για τον οποίο ενέχονται έναντι του εαυτού τους και ο οποίος αντίθετα από το ρητό τού Ρήγα υπαγορεύει: Καλύτερα σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή, παρά μίας και μόνο ώρας ελεύθερη ζωή.

Ίσως γιατί το δέρμα της ανθρώπινης ψυχής είναι διπλής όψεως. Η μία όψη λεοντή ή άλλη προβιά. Οπότε ποια όψη βγαίνει κάθε φορά στην επιφάνεια εξαρτάται από τις περιστάσεις. Στο τέλος και ως επί το πλείστον οι διαμαρτυρίες κοπάζουν, οι εξεγέρσεις καταστέλλονται και οι αγωνιστές, που εξάλλου αραιώνουν ολοένα, σκύβουν το κεφάλι. Πολύ περισσότερο που τα μοναδικά μέσα νόμιμης άμυνας που διαθέτουν, αν τα διαθέτουν κι αυτά: η απεργία και το δικαίωμα της ψήφου, έχουν καταντήσει κάτι σαν τη σφεντόνα με την οποία ο Δαβίδ αντιμετώπισε τον Γολιάθ. Η διαφορά εδώ είναι ότι ο θεός ευλογεί μόνο τα hitech όπλα του τελευταίου.

Εξάλλου η ως άνω συννεογή δουλεύει σε πολλά επίπεδα. Δεν βρίσκονται όλοι οι υποπρονομιούχοι στην ίδια κατάσταση. Στη μια άκρη είναι οι λιγοστοί ευλογημένοι που βρίσκονται στην κορυφή της αλυσίδας και στην άλλη η πληθώρα των κολασμένων που συνωστίζονται στον πάτο της. Υπάρχουν όμως και οι ενδιάμεσες βαθμίδες που στελεχώνονται από ανθρώπους για τους οποίους ισχύουν τα εξής: καθένας από αυτούς είναι υποπρονομιούχος ως προς αυτούς που βρίσκονται από πάνω του αλλά και προνομιούχος ως προς αυτούς που βρίσκονται από κάτω του. Η σύγχυση αυτή δημιουργεί τραγελαφικές καταστά-

σεις, εφόσον όλοι ετούτοι μιλώντας περί δικαιοσύνης εννοούν την απόκτηση εκείνων που τους στερούν οι ανώτεροι, όχι όμως κι εκείνα που οι ίδιοι στερούν από τους κατώτερους. Γι' αυτό άλλωστε και αποκρούουν μετά βδελυγμίας τη δίκαιη μοιρασιά όλων των αγαθών σε όλους, καταγγέλλοντάς την ως κοινωνικοποίηση της αθλιότητας. Της αθλιότητας που βαρύνει τους πάντες -αυτούς όμως λιγότερο από όσο κάποιους άλλους- και για την οποία αθλιότητα εν τούτοις ενδέχεται να διαμαρτύρονται ίσως και εντονότερα από όλους. Κι έπειτα ακόμα και οι έσχατοι του πάτου διατηρούν μια ουτιδανή σφαίρα επιρροής, έστω κι αν αυτή περιορίζεται στις γυναίκες τους και τα παιδιά τους, όπου και ενεργούν ως επί το πλείστον ως κυρίαρχοι.

Σε τελευταία ανάλυση οι διχασμένοι αυτοί άνθρωποι διαισθάνονται έως και γνωρίζουν άριστα ότι, στο κάτω της γραφής οι κανονικοί προνομιούχοι δεν κάνουν δα τίποτα παραπάνω από αυτά που θα έκαναν και οι ίδιοι, αν βρίσκονταν στη θέση τους. Το θλιβερό εδώ μάλιστα είναι ότι όσοι από αυτούς τυχαίνει να αποκτήσουν προνόμια, κάνουν όχι μόνο τα ίδια αλλά και πολύ περισσότερα. Γίνονται οι χειρότεροι προνομιούχοι, όπως και οι νεόπλουτοι γίνονται οι χειρότεροι πλούσιοι. Το ίδιο ισχύει και για τις ιδεολογίες εκείνες που ευαγγελίστηκαν την απελευθέρωση του ανθρώπου, αλλά όταν ανέλαβαν την εξουσία κατέστρεψαν τις ελπίδες της ανθρωπότητας για όλα εκείνα που μέχρι πρότινος διατυμπάνιζαν: την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ισότητα, την αδελφότητα.

Η ανοχή, λοιπόν, των προνομιούχων και η ενοχή των υποπρονομιούχων είναι οι δύο όροι της κοινωνικής κατάστασης. Είναι προφανές νομίζω ότι όσο πιο μεγάλες τιμές έχουν οι δύο αυτοί όροι τόσο πιο ειρηνική έως και ειδυλλιακή είναι η κοινωνική κατάσταση. Εντούτοις λόγω του ανηλεούς ανταγωνισμού η ανοχή των προνομιούχων δεν μπορεί να ισορροπεί παρά μόνο στα κατώτερα επίπεδα της κλίμακας, λίγο πριν την ανοιχτή σύρραξη. Αντίθετα η ενοχή των υποπρονομιούχων πρέπει βέβαια να έχει όσο το δυνατό υψηλότερες τιμές. Μάλιστα η μέγιστη ενοχή που ονειρεύονται όλοι οι κυρίαρχοι είναι να δεχτούν οι υποτελείς ότι τα πράγματα είχαν, έχουν και θα έχουν έτσι κι όχι αλλιώς. Είναι η μοίρα. Και η αποδοχή μιας τέτοιας μοίρας μετατρέπει αυτομάτως την υπηκοότητα, που πρέπει να εκβιάζεται αδιάλειπτα, σε εκούσια υποταγή.

Ωστόσο το κρίσιμο με την ενοχή είναι ότι ακόμα και η παραμικρή αποενοχοποίηση συνοδεύεται από διεκδικήσεις και από κρούσματα ανυπακοής, που μπορεί να φτάσουν ακόμα και μέχρι την καθολική εξέγερση. Όπως και να 'χει αυτό που διασφαλίζει προσωρινά την πάντα εύθραυστη νομιμότητα, είναι ο κατά τον Αισχύλο «επιστάτης των φρένων», ο φόβος. Ο φόβος της τυραννίας, του χάους, του εμφυλίου πολέμου, της λιμοκτονίας. Και πράγματι όσο οι κανόνες τηρούνται, τα πράγματα πηγαίνουν καλύτερα ή έστω καλά ή, τουλάχιστον, όχι και πάρα πολύ χειρότερα. Επιπλέον ενόσω τα πράγματα τελούν υπό την εποπτεία τού ως άνω επιστάτη, το πλαίσιο εκείνο των συλλογικών δραστηριοτήτων που ονομάζουμε καθημερινότητα αποκτά σταθερές τιμές και μπαίνει σε ρουτίνα, πράγμα που μας επιτρέπει, όντας προβλέψιμοι και οι ίδιοι, να πιθανολογούμε με αξιοσημείωτη ακρίβεια τη συμπεριφορά των άλλων κι έτσι να ρυθμίζουμε τις ενέργειες και τα σχέδιά μας, σταθμίζοντας τις ευχάριστες ή δυσάρεστες επιπτώσεις που θα μπορούσε αυτή να έχει επάνω μας.

Είναι οι ευλογημένες εποχές της κοινωνικής και της διακρατικής ειρήνης, όπου βρίσκουμε επιτέλους την ευκαιρία να ζήσουμε τις ζωές μας, ίσως και να τις οδηγήσουμε προς επιθυμητούς προορισμούς, ίσως ακόμα και να απολαύσουμε την πλήξη μας ή και να δυστυχήσουμε εξαιτίας της, διυλίζοντας τα ψυχολογικά μας προβλήματα, εμβαθύνοντας στα αναπάντητα υπαρξιακά ερωτήματα και καλλιεργώντας τα αγαπημένα μας hobbies. Καμιά φορά μάλιστα οι εποχές αυτές είναι τόσο παρατεταμένες και τόσο ανέφελες, ώστε παραβλέποντας τους αιματηρούς πολέμους που διεξάγονται κάπου αλλού αλλά και τους ειρηνικούς πολέμους που διεξάγονται παντού, φτάνουμε στο σημείο να πιστέψουμε ότι η γλιδή -ή μήπως η εμπλοκή;- της ιστορίας ετούτη: η ειρήνη, αποτελεί τη φυσική μας κατά-

σταση και ότι η κατάσταση αυτή δεν πρόκειται να απειληθεί ποτέ από τίποτα· οι ειρηνικές εποχές όπου ξαποσταίνουν και αναλαμβάνουν δυνάμεις τα εγκληματικά στοιχεία της φύσης μας, ώσπου ξυπνώντας να περιέλθουν και πάλι σε πλήρη εγρήγορση και να τραβήξουν ξανά προς τη δόξα.

E. Η ανθρώπινη φύση

Το να μιλάμε για την ανθρώπινη φύση γενικά και αόριστα δεν λέει τίποτα. Επείγει γι' αυτό μια σύντομη ματιά στην προφανέστερη ίσως εκδήλωση της φύσεως αυτής, στο ομηρικό «*αμύνεσθαι περί πάτρης*», που ήδη από την αυγή της έντεχνης εκφοράς του λόγου αποτελούσε «*αριστο οινόν*». Πραγματικά όπως ο κάθε άνθρωπος έτσι και όλα τα συλλογικά υποκείμενα -φυλές, λαοί, πόλεις, κράτη, αυτοκρατορίες- επιδιώκουν τη συνοχή, την ασφάλεια και την ευημερία τους στο χώρο και το χρόνο. Μόνο που οι πανανθρώπινες αυτές επιδιώξεις αποκτούν ευθύς αμέσως συγκεκριμένο έως και απροκάλυπτο αμυντικοεπιθετικό χαρακτήρα, για το λόγο ότι συνυπάρχοντας συγκροτούν μοιραία το ανταγωνιστικό περιβάλλον στο οποίο εκδηλώνονται και σε βάρος του οποίου και μόνο μπορούν να ικανοποιηθούν.

Περιούσιος λαός χωρίς γη της επαγγελίας ή έστω κάποιον ζωτικό χώρο είναι μια αστεία ιστορία. Το ίδιο και περιούσιος άνθρωπος χωρίς περιουσία ή έστω σεβαστές τραπεζικές καταθέσεις. Μόνο που όλες οι γαίες κατοικούνται ήδη, όντας ζωτικές για άλλους περιούσιους λαούς, όπως και τα χρήματα που χρειαζόμαστε βρίσκονται ήδη μέσα στις τσέπες ή μέσα στις προσδοκίες των άλλων. Γι' αυτό και ο ανταγωνισμός είναι καθολικός. Και σε έναν τέτοιο ανταγωνισμό απειλούνται τα πάντα. Το βιοτικό μας επίπεδο, η καλύτερη ζωή που προσδοκούμε, η ασφάλεια, η αξιοπρέπεια, το μέλλον των οικογενειών μας, η ανεξαρτησία της πολιτείας, ακόμα και η ελευθερία ή και η ζωή μας η ίδια.

Γιατί είναι μεν γεγονός ότι ο καταμερισμός της εργασίας και η αδιάκοπη εξειδίκευση καθιστούν όλο και πιο επιτακτική τη συνεργασία, από την οποία και εξαρτώνται σε ανυπολόγιστο βαθμό -όπως γινόταν πάντα- όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Αλλά είναι γεγονός επίσης ότι η συνεργασία καταρρέει σε δύο εξαιρετικά κρίσιμες - καυτές στην κυριολεξία - περιπτώσεις: στο ποιοι από τους συνεργάτες θα επιφορτιστούν και μάλιστα εφ' όρου ζωής, με ποιες εργασίες και στο πώς με πόσα και με ποια αγαθά θα αμειφθούν στο τέλος της κάθε περιόδου. Γιατί οι συνεργάτες ετούτοι ενεργώντας τόσο ομαδικά -όλοι εναντίον όλων των άλλων- όσο και ατομικά - ο καθένας εναντίον όλων ακόμα και εναντίον των ομοίων του - διεκδικούν με ακατάβλητη επιμονή, κάποια στιγμή μάλιστα ορισμένοι από αυτούς αποκτούν κιάλας, όλο και πιο καλές δουλειές και όλο και πιο μεγάλα μερίδια, υποστηρίζοντας ότι η συμβολή τους στην παραγωγή ήταν πιο μεγάλη, πιο ποιοτική, πιο αποφασιστική ή πιο δημιουργική. Ωσπου στο τέλος αν δούμε, ως είθισται, όλα τα παραπάνω σαν μία πίτα, κάποιοι από τους συνεργάτες παίρνουν μεγαλύτερα και καλύτερα κομμάτια από την πίτα αυτή και κάποιοι άλλοι, οι περισσότεροι, χειρότερα και μικρότερα. Οπότε και συγκροτούνται οι σχετικές τροφικές αλυσίδες, στις οποίες οφείλονται όλα σχεδόν τα ανθρωπογενή δεινά που μαστίζουν τις κοινωνίες και όπου όσο τις ανεβαίνεις, τόσο και πιο λίγοι άνθρωποι παίρνουν όλο και πιο πολλά και όσο τις κατεβαίνεις, όλο και πιο πολλοί παίρνουν όλο και πιο λίγα έως ελάχιστα ή ακόμα απολύτως τίποτα.

Δεν έχει καμία σημασία εν προκειμένω, αν η κατάληξη αυτή είναι δίκαιη ή άδικη ούτε αν είναι νόμιμη ή παράνομη. Το αδιαφιλονίκητο είναι ότι στο βαθμό που κερδίζει κανείς από τη συνεργασία κάτι παραπάνω σε σχέση με τους άλλους συνεργάτες, στον ίδιο βαθμό ακριβώς στερεί ετούτο το κάτι από αυτούς. Όπως δεν έχει σημασία και η γνώμη που έχουν οι συνεργάτες για το ποια δουλειά αρμόζει στον καθένα και για το τι αποτελεί κέρ-

δος και τι ζημία. Γιατί είναι γεγονός επίσης ότι οι συνεργάτες προσφέρουν διαφορετικές υπηρεσίες και ανταλλάσσουν ανόμοια πράγματα, για να καλύψουν όχι μόνο βασικές αλλά και ιδιαίτερες ανάγκες καθώς και ποικίλες προσδοκίες. Το κρίσιμο εδώ είναι ότι το κέρδος προκύπτει εκ των πραγμάτων. Σε κάθε περίπτωση κερδισμένος από τις προηγούμενες συνεργασίες είναι αυτός που μπορεί να υπαγορεύσει κατά το δοκούν τους όρους της επόμενης συνεργασίας προπαντός κι αμέσως μετά και των μεθεπόμενων, έτσι ώστε κερδίζοντας αυτά που επιθυμεί να κερδίζει από κάθε συνεργασία, να ενισχύει αδιάκοπα έως και να διαιωνίζει την πλεονεκτική του θέση. Το πλεονέκτημα ή το προνόμιο αυτό έχει αμιγή πολιτικό χαρακτήρα. Για την ακρίβεια, πρόκειται για την ουσία του πολιτικού. Είναι η πολιτική υπεραξία που συσσωρεύεται, κεφαλαιοποιείται και επανεπενδύεται αδιάκοπα ως κυριαρχία και εξουσία. Γι' αυτό όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με τους όρους, τους τρόπους της συνεργασίας και προπαντός με την κατανομή των αρμοδιοτήτων και τη διανομή των αγαθών τόσο στο εσωτερικό των κρατών όσο και σε διακρατικό επίπεδο, ανήκουν στη σφαίρα της πολιτικής και μόνο. Γι' αυτό το να υπαγορεύει κανείς κατά το δοκούν τα της συνεργασίας και τα της διανομής είναι μια πολιτική απόφαση και ενέργεια, όποιοι κι αν είναι οι λόγοι που επικαλείται για να νομιμοποιήσει το προνόμιό του αυτό και όποια κι αν είναι τα μέσα και τα όπλα που του επιτρέπουν να κάνει κάτι τέτοιο και που αναγκάζουν τους άλλους συνεργάτες να το δεχτούν.

Από την άποψη αυτή οι άλλες μορφές του κεφαλαίου, δηλαδή το υπό τη στενή έννοια κεφάλαιο της οικονομίας, η ένοπλη ισχύς των μονάδων του τακτικού στρατού ή των ατάκτων, οι αλήθειες των θρησκειών και των ιδεολογιών, τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων και γενικά κάθε μορφή ισχύος που κεφαλαιοποιείται και που επανεπενδύεται αποκτούν την όποια σπουδαιότητά τους στον βαθμό που μετέχουν στη σύνθεση τού ως άνω πολιτικού κεφαλαίου. Γιατί το ζήτημα της πολιτικής εξουσίας είναι πραγματικό και γι' αυτό ανεξάρτητο από τις έννομες ρυθμίσεις και τις διατάξεις των καταστατικών χαρτών και των συνταγμάτων. Την πολιτική εξουσία την ασκούν πράγματι μόνο όσοι έχουν τη δύναμη να λαμβάνουν και κυρίως να επιβάλλουν αποφάσεις δεσμευτικές για όλους.

«*Αμύνεσθαι περί πάτρης*», λοιπόν. Κι όχι μόνο περί πάτρης αλλά και -ανάλογα με τον πολιτισμό, την ιστορία, την κοινωνία και τις περιστάσεις-περί αυτοκρατορίας, περί έθνους, περί λαού, περί φυλής, περί θρησκείας, περί ιδεολογίας, περί κόμματος, περί φατρίας, περί οικογενείας ή ακόμα και περί ατομικής επιχειρήσεως ή ανωνύμου εταιρείας. Φυσικά επιδιόμαστε σε διάφορες δραστηριότητες και σε ιδιαίτερες ασχολίες, έχοντας ως εκ τούτου και ποικίλα συμφέροντα. Ωστόσο όλα τα ατομικά συμφέροντα συγκλίνουν, συμποσούνται και πρέπει να υποτάσσονται στο συμφέρον της συλλογικότητας εκείνης, στην οποία μετέχουμε και στην οποία έχουμε διαμορφωθεί, έτσι ώστε να είμαστε αυτό που συμβαίνει να είμαστε. Είναι το ύψιστο συμφέρον. Χωρίς την πατρίδα, χωρίς την πόλη, χωρίς το έθνος ή χωρίς το κράτος όλες οι αξίες, όλα τα κεκτημένα, όλα τα δικαιώματα και όλα τα συμφέροντα ακυρώνονται. Σε τούτο συμφωνούν ασυζητητί τόσο ο Όμηρος, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης όσο και ο Περικλής, ο Κλέων και ο Διόδωτος. Και πρόκειται για τη σωτηρία ή για την απώλεια.

Πουθενά αλλού δεν φαίνεται πιο καθαρά από όσο στην αρχαία ελληνική ιστορία, ότι το αμύνεσθαι (καθώς και το επιτίθεσθαι) των πόλεων ήταν ζήτημα ελευθερίας ή δουλείας ή ακόμα και ζωής ή θανάτου. Έτσι εξηγείται το ότι τις αποφάσεις για την κήρυξη των αμέτρητων πολέμων, που διεξήγαγαν όλες μαζί οι αρχαίες ελληνικές πόλεις, τις είχαν πάρει ως επί το πλείστον οι ίδιοι ακριβώς άνθρωποι, που την επόμενη μέρα το πρωί θα είχαν ή να βγουν για βόλτα στην αγορά και τα γυμναστήρια ή να φορέσουν τις πανοπλίες τους και να ξεκινήσουν για το μέτωπο. Έτσι όμως το αμύνεσθαι κατατείνει προς τη διεκδίκηση της ηγεμονίας, έστω και μόνο για τον απλό λόγο ότι από όλες τις μορφές σωτηρίας η ηγεμονία είναι η πλέον συμφέρουσα, δηλαδή η αποδοτικότερη, η ασφαλέστερη και η διαρκέστερη.

Αν και, όπως είδαμε, ο Ηρόδοτος αποστάζοντας την πολιτική σοφία του αρχαϊκού ελληνικού κόσμου, προειδοποιεί ότι καθετί που υπερβαίνει το μέτρο - και η διεκδίκηση της ηγεμονίας το κάνει με το παραπάνω - προκαλεί τη «νέμεσιν» των θεών κι έτσι τη βέβαιη καταστροφή του. Τη νέμεση των θεών ή, όπως θα λέγαμε σήμερα, την αμυντικοεπιθετική συσπείρωση των άλλων διεκδικητών, οι οποίοι και ομονοούν προσωρινά, μέχρι να εξουδετερώσουν τον κοινό εχθρό που τους απειλεί όλους. Ούτως εχόντων των πραγμάτων οι ελληνικές πόλεις εγκυμονούσαν από την ίδρυσή τους ακόμα τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την παθολογία του.

Μπροστά στη σωτηρία της πόλεως, ιδίως στις εξαιρετικά κρίσιμες στιγμές, όταν όλα εξαρτώνται από τη μία ή την άλλη απόφαση, δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί καμία άλλη αξία και δεν συγχωρείται κανένας ενδοιασμός. Ο καθένας οφείλει να κάνει όχι μόνο αυτό που πρέπει ούτε μόνο τα πάντα αλλά και κάτι παραπάνω. Και είναι οι αλληπάλληλες και αναπόφευκτες αυτές υπερβολές, που εκδηλώνονται τελικά ως παθολογία και που καταδεικνύουν την εγγενή εγκληματικότητα του πανανθρώπινου και ευγενικού εκ πρώτης όψεως - και καθαγιασμένου εξάλλου- «αμύνεσθαι περί πάτρης».

Όστε ως μέγας υποκινητής η ανθρώπινη φύση προδιαγράφει όχι μόνο το φάσμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και τους κύριους άξονές της, οι οποίοι και οργανώνονται γύρω από την υπεράσπιση του ατομικού και του συλλογικού ζωτικού συμφέροντος και εντέλει από την διεκδίκηση της κυριαρχίας. Εδώ βέβαια εστιάζουμε στην πολιτική συμπεριφορά και μάλιστα σε εκείνες τις ενέργειες, τις πράξεις και τις παραλείψεις που επηρεάζουν τη ροή των γεγονότων ή και που προκαλούν γεγονότα. Εκείνα τα γεγονότα προπαντός με τα οποία καταπιάνεται κατά κανόνα η ιστορική έρευνα.

Ως προς την ίδια τη ροή των γεγονότων, την ιστορία καθεαυτήν, τις ακολουθίες των συμβάντων, τη συνεχή (ανα)διαμόρφωση των πολυεπίπεδων σχέσεων και τη δυναμική των διαπλεκόμενων καταστάσεων, η γενική εικόνα που προκύπτει από την ανάγνωση του Θουκυδίδη είναι, καθώς νομίζω, η εξής: Η Ιστορία είναι ένα θέατρο, στις δήθεν πρεμιέρες του οποίου ανεβαίνει πάντοτε το ίδιο έργο «τοιούτο και παραπλήσιο έσεσθαι». Ένα και μοναδικό έργο που όμως δίνει την εντύπωση εναλλασσόμενου ρεπερτορίου, χάρη στην ελευθεριότητα με την οποία παρεμβαίνουν οι σκηνοθέτες, χάρη στην αυτοσχεδιαζόμενη φλυαρία των πρωταγωνιστών και των κομπάρσων και κυρίως χάρη στην ανεξάντλητη ποικιλία των σκηνικών, των κουστουμιών, των τεχνασμάτων, των τεχνικών, των μεθόδων, των εργαλείων, των συσκευών, των υλικών και γενικά των μέσων, ήτοι των από μηχανής θεών. Γιατί οι από μηχανής θεοί που επιστρατεύονται κάθε φορά, είναι καθώς φαίνεται τα μόνα πράγματα που εξελίσσονται σε τούτη την ιστορία, ίσως γιατί εξαντλείται σ' αυτούς η δημιουργικότητα και η ανθρώπινη ελευθερία. Και ακόμα, το έργο αυτό είναι δίπρακτο. Η μία πράξη του είναι ο πόλεμος και η άλλη η ειρήνη. Στον πόλεμο εκδηλώνεται η παθολογία της ανθρώπινης φύσεως και στην ειρήνη η φυσιολογία της. Αν και οι λέξεις πόλεμος, ειρήνη, παθολογία και φυσιολογία δεν δηλώνουν τίποτα παραπάνω από τα άκρα μεταξύ των οποίων ταλαντώνεται, ωσάν εκκρεμές, η ανθρώπινη φύση.

Το κύριο εδώ είναι ότι τα ανυποχώρητα αιτήματα της σωτηρίας, του συμφέροντος και εντέλει της κυριαρχίας όντας απόλυτα, επομένως και ακόρεστα, δεν μπορούν να χωρέσουν σε κανένα έννομο πλαίσιο. Για την ακρίβεια χωρούν σε κάθε έννομο πλαίσιο, μονάχα όμως μέχρι τον βαθμό που ικανοποιούνται. Γι' αυτό ακόμα και στις ειρηνικές περιόδους ο πόλεμος εξακολουθεί να μαίνεται, αναίμακτος μεν πλην όμως εξίσου ανελέητος, σε όλα τα άλλα μέτωπα και προπαντός στην πολιτική, την οικονομία, τη Θρησκεία και τον πολιτισμό, που είναι τα κύρια μέτωπα της ισχύος, επομένως και της εξουσίας.

Άρα η υπεράσπιση του ζωτικού συμφέροντος, όπως κι αν το εννοεί κανείς, ο σχετικός ανταγωνισμός και εντέλει η διεκδίκηση της κυριαρχίας είναι σε κάθε περίπτωση απόφικες πολεμικές ενέργειες, σε όποιο πεδίο κι αν διεξάγονται, όποια κι αν είναι τα όπλα που

χρησιμοποιούνται - όπλα αγχέμαχα ή τηλεβόλα, χρήμα, έλλογα επιχειρήματα, ιδέες - όποιο κι αν είναι το είδος της κυριαρχίας που επιδιώκεται - στρατιωτική, οικονομική, επιστημονική, θρησκευτική, ιδεολογική, πολιτιστική- και όποιο κι αν είναι το κεφάλαιο, που θέλουν να συσσωρεύσουν και να επανεπενδύσουν οι εν ενεργεία και οι επίδοξοι κεφαλαιούχοι. Με αυτόν τον τρόπο οι σχετικά ηπιότεροι έννομοι ανταγωνισμοί θερμαίνονται σιγά σιγά καθώς οι μετέχοντες οφείλουν να υπερβάλλουν συνέχεια. Να κάνουν δηλαδή κάτι παραπάνω από τους άλλους, για να κερδίσουν ή έστω για να παρατείνουν ζωντανοί στο παιχνίδι. Όσπου αναπτύσσεται μια τόσο μεγάλη θερμοκρασία που δεν μπορεί να καταπυκνωθεί, παρά μόνο ύστερα από μία ανοιχτή σύρραξη. Οπότε ο νικητής που προκύπτει, υπαγορεύει τους όρους της καινούριας ειρήνης που επιβάλλει υπό τη σκέπη των όπλων του. Έτσι όμως η κάθε ειρηνική περίοδος κυφορεί τον επόμενο μεσοειρηνικό πόλεμο και ο κάθε πόλεμος γεννά την επόμενη μεσοπολεμική ειρηνική περίοδο. Πόσο μάλλον όταν οι πάντες ή έστω οι περισσότεροι θεωρούν αυτονόητο, ότι ο καλύτερος τρόπος για να διαφυλάττεις την ειρήνη είναι να προετοιμάζεσαι για τον πόλεμο.

Γεγονός είναι βέβαια πως αντίθετα από αυτό που συμβαίνει στις ειρηνικές περιόδους, στις ένοπλες συρράξεις χύνεται αίμα και χάνονται ζωές και δη στα πλαίσια μιας γενικευμένης και συστηματικής ανθρωποσφαγής. Πότε σκοτώνεται όμως ένας άνθρωπος; Μόνο όταν χύνεται το αίμα από το σώμα του ή κι όταν χύνεται το α/μα της ψυχής και του πνεύματός του; Και ποια είναι η απόχρωση του αίματος στις αιμορραγίες του φόβου, της απόγνωσης, της απελπισίας, του εξευτελισμού, της λιμοκτονίας; Οι έννομοι πόλεμοι που διεξάγονται στις ειρηνικές περιόδους και που προκαλούν τέτοιου είδους αιμορραγίες δεν είναι γενικευμένοι και δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα; Κι έπειτα τι σημασία έχει αν ένας πόλεμος είναι αμιγής ή εμφύλιος; Στην ουσία όλες οι συρράξεις του πολέμου και της ειρήνης είναι εμφύλιες, γιατί σ' όλες σκοτώνονται άνθρωποι, όποια κι αν είναι τα όπλα που χρησιμοποιούνται και όποιο κι αν είναι το χρώμα του αίματος που χύνεται.

Καίριο επίσης, είναι και το ζήτημα της έλλογης σκέψης, που διακρίνει τους ανθρώπους επομένως και την ανθρώπινη φύση. Γιατί οι αναλυτικές και οι συνθετικές ικανότητες της σκέψης δίνουν τεράστιες έως και απροσμέτρητες διαστάσεις στην ενστικτώδη μέριμνα. Όσπου φτάνουμε ακόμα και στο σημείο να ενεργούμε υπό το πρίσμα της πλησμονής και της αιωνιότητας. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα όμως καμία κατάσταση δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκής ή έστω ασφαλής. Ό,τι κι αν έχουμε κάνει για να διασφαλίσουμε το παρόν και το μέλλον και όσα κι αν είναι τα υπάρχοντα που έχουμε αποκτήσει, αυτά που παραλείψαμε να κάνουμε και αυτά που στερούμαστε είναι πάντοτε περισσότερα και σπουδαιότερα. Όστε η φτώχεια, όντας συνθήκη καθεστωτική, αποκλείει τη χλιδή, που όμως δεν είναι και απαγορευμένη. Αρκεί να θεωρήσει κανείς ότι τα ελάχιστα που τυχαίνει να απολαμβάνει, έστω και μόνο ότι συνεχίζει να αναπνέει, είναι υπεραρκετά· πράγμα όμως για το οποίο χρειάζεται μια ολόκληρη προσωπική επανάσταση. Ζώντας λοιπόν σταθερά στη στέρηση και την ανασφάλεια, πρέπει να υπερβάλλουμε συνέχεια. Και είναι η υπερβολή και κατά την επιδίωξη της καλύτερης ζωής που ονειρευόμαστε, και κατά την υπεράσπιση των ζωτικών μας συμφερόντων και κατά τη διεκδίκηση της κυριαρχίας, που εκδηλώνεται τόσο στην ειρήνη όσο και στον πόλεμο ως εγκληματικότητα. Μια εγκληματικότητα μάλιστα που προσιδιάζει στην ανθρώπινη φύση, αφού θα ήταν ανοησία να μιλήσουμε για εγκληματικότητα προκειμένου για τα λιοντάρια ή για οποιοδήποτε άλλο άγριο ζώο.

Οι άνθρωποι είναι τα μόνα ζώα που ευθύνονται για τις πράξεις τους. Γιατί αν η έλλογη σκέψη είναι υπεύθυνη για το καθετί υπέρμετρο, για το ότι το φαντάζεται, το ονομάζει το σκέπτεται, το σχεδιάζει, το οργανώνει και το εκτελεί, είναι αρμόδια και για να το χαρακτηρίσει: να το επιδοκιμάσει ή να το αποδοκιμάσει. Αυτός είναι ο λόγος που μπορούμε τη μια στιγμή να γινόμαστε πολύ πιο άγριοι ακόμα και από τα άγρια ζώα και την άλλη να νιώθουμε για τις πράξεις μας οργή, θλίψη και αηδία.

Τέλος προκύπτει το ερώτημα: μήπως ο όρος ανθρώπινη φύση δηλώνει κάποια μυστηριώδη ερμηνευτική έννοια-κλισέ, ένα είδος από μηχανής θεού, στον οποίο καταφεύγουμε από αμηχανία, μην μπορώντας να παρακάμψουμε διαφορετικά την πολυπλοκότητα και εντέλει την αδιαφάνεια των δεδομένων μας; Γιατί και η έρευνα είναι ένα θέατρο: το θέατρο του λόγου και της σκέψης, στο οποίο ουσιαστικά το μόνο έργο που παιζόταν ανέκαθεν ήταν η αναζήτηση κάποιας γενεσιουργού όσο και κινητηρίου αιτίας. Μάλιστα οι αναζητήσεις αυτές δεν αργούν καθόλου να βρουν την αιτία που ψάχνουν, ξεχνώντας όμως ότι ήταν οι ίδιες που την είχαν φυτέψει εδώ ή εκεί. Ήδη είναι καταφανής η παρουσία ενός «ακινήτου πρώτου κινούντος», εφόσον η ανθρώπινη φύση, ούσα η ίδια αμετακίνητη, υποκινεί πάντα τα ανθρώπινα. Ωστόσο πριν χρονοτριβήσει κανείς με το ενδιαφέρον αυτό ερώτημα, θα ήταν πολιτικά ορθότερο να αναλογιστεί πόσα και ποια, πράγματα έχουν αλλάξει από την εποχή του Θουκυδίδη -και από τις παλιότερες εποχές- μέχρι σήμερα και πόσα και ποια δεν έχουν αλλάξει διόλου.

Στ. «Αθηναίοι»

Νύχτα έφερε η «Πάραλος» την είδηση της συμφοράς στην Αθήνα, και θρήνος σύρθηκε από τον Πειραιά στα Μακρά Τείχη και στην πόλη καθώς το μήνυμα περνούσε από στόμα σε στόμα, έτσι που κανένας δεν κοιμήθηκε εκείνη τη νύχτα - δεν έκλαιγαν μονάχα τους νεκρούς τους αλλά πιο πολύ τη δική τους μοίρα, πιστεύοντας ότι θα πάθαιναν τα ίδια που είχαν κάνει κι αυτοί στους Μηλίους (τους αποίκους των Λακεδαιμονίων που είχαν νικήσει κι υποτάξει), στους Ιστιαίεις, στους Σκιωναίους, στους Τορωναίους, στους Αιγινήτες και σε πολλούς άλλους Έλληνες.^[8]

Έρχονται καμιά φορά έτσι τα πράγματα, ώστε το πέρασμα από τη μια κοσμοκρατεία δύναμη στην άλλη γίνεται διαμιάς και χωρίς κανέναν άλλο λόγο εκτός από την καθαρή τύχη ή από τη φαεινή ιδέα για κάποιον καθοριστικό ελιγμό, που θα κατεβεί ή που δεν θα κατεβεί στο κεφάλι του ενός ή του άλλου ηγέτη. Λόγου χάρη, στη νικηφόρο ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.) οι Αθηναίοι κόντεψαν να καταστρέψουν ολόκληρη τη ναυτική δύναμη των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους. Παρά τρίχα -και εννοώ τη μεγάλη τρικυμία που τους καθυστέρησε και που επέτρεψε στους νικημένους να διαφύγουν- θα κέρδιζαν αυτοί τον πόλεμο. Αντίθετα έναν χρόνο μετά στη ναυμαχία στους Αιγός ποταμούς (405 π.Χ.) και ένεκα της πανουργίας του Λύσανδρου, ολόκληρος ο αθηναϊκός στόλος κατελήφθη από τον στόλο των Σπαρτιατών. Αυτή ήταν η είδηση που έφερε η Πάραλος στην Αθήνα. Η πόλη που εγκωμίασε ο Περικλής στον Επιτάφιο ήταν πλέον άοπλη και ανυπεράσπιστη. Οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους την πολιορκούσαν ήδη από την ξηρά, ενώ ο νικητής Λύσανδρος έσπευδε με τον στόλο για να την αποκλείσει και από τη θάλασσα. Γεγονός που δεν αναιρεί τον εμπειρικό εκείνο κανόνα που λέει ότι η υπεροχή μιας εκ των εμπολέμων χωρών στη θάλασσα καθορίζει και την έκβαση του πολέμου, εφόσον η Σπάρτη, αν και στεριανή δύναμη, νίκησε την Αθήνα όχι στην ξηρά αλλά στη θάλασσα. Η κυριαρχία της αθηναϊκής δημοκρατίας είχε λήξει μόλις εβδομήντα πέντε χρόνια μετά τη θεμελίωσή της στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480π.Χ.) όπου, με τη συντριβή της «μεγάλης αρμάδας» των Περσών, είχε σημειωθεί άλλο ένα τέτοιο κοσμοϊστορικό πέρασμα. Στη συνέχεια μάλιστα οι Αθηναίοι σώθηκαν χάρη στη γενναιοδωρία των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι τη στιγμή που οι περισσότεροι από τους συμμάχους τους ζητούσαν την εσχάτη των ποινών, αρνήθηκαν να «εξανδραποδίσουν πόλη ελληνική που είχε τόσες υπηρεσίες προσφέρει τον καιρό του μεγαλύτερου κινδύνου που είχε απειλήσει ποτέ την Ελλάδα».^[9] Μια γενναιοδωρία

που ούτε οι ίδιοι οι Αθηναίοι την περίμεναν και που άλλωστε δεν την άξιζαν ύστερα από αυτά που είχαν κάνει σε τόσες ελληνικές πόλεις «τον καιρό που μέσα στην άμετρη υπεροψία τους τους αδικούσαν δίχως αφορμή και για τον μόνο λόγο ότι ήταν σύμμαχοι των αντιπάλων τους».^[10]

Βέβαια ύστερα από λίγο η δημοκρατία αποκαταστάθηκε και η Αθήνα ανέκαμψε. Μάλιστα κατά τον τέταρτο αιώνα θα είχε και κάποιες αναλαμπές. Επρόκειτο όμως για κεκτημένη ταχύτητα που μειωνόταν ολοένα, γιατί οφειλόταν στην απίστευτη επιτάχυνση του προηγούμενου αιώνα. Αλλά αν ο πέμπτος αιώνας ήταν χρυσός, ο τέταρτος ήταν επίχρυσος. Πάνω απ' όλα η Αθήνα δεν ήταν πλέον σε θέση να γεννήσει τον δραματουργό, που εστιάζοντας στο δράμα της νικημένης δημοκρατίας θα έγραφε την τραγωδία «Αθηναίοι». Μια τραγωδία ήρωες της οποίας θα ήταν, λόγου χάρη, ο Θηραμένης, ο Κριτίας και ο Θουκυδίδης, ίσως και ο Ξενοφών, ο Πλάτων κι ο Σωκράτης. Γιατί δεν είναι μόνο ότι οι τραγωδίες των δραματουργών ωχριούν μπροστά στις τραγωδίες της ιστορίας, αλλά και ότι την τραγικότητα των τελευταίων την υπογραμμίζει το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές μένουν βουβές ή υπόκοφες ένεκα της σιωπής της τέχνης.

Το δυστύχημα εδώ, που απορρέει κι αυτό από την ανθρώπινη φύση, είναι ότι οι θρίαμβοι στα πεδία των μαχών και στα μέτωπα του πνεύματος βαδίζουν, αν και χωρίς να συγχρονίζονται ολότελα, χέρι χέρι, εφόσον οι νικημένοι καταθέτουν κατά κανόνα όχι μόνο τα όπλα του πολέμου αλλά και τα όπλα της μεγάλης τέχνης. Φαίνεται ότι μόνο οι θρίαμβοι -αυτοί που τελούνται ήδη αλλά και οι αναμενόμενοι- τροφοδοτούν τον συλλογικό οίστρο - οι θρίαμβοι καθώς και η γενικευμένη διέγερση που προηγείται των μεγάλων ανατροπών και που τις προετοιμάζει- τον οίστρο που φουντώνει ολοένα και που περιβάλλει ως ατμόσφαιρα τους πάντες, επομένως και τους δραματουργούς στους οποίους και προσφέρει, αυτός και μόνον αυτός, τις κρίσιμες εκείνες ανάσες που κάνουν τη διαφορά. Στις συλλογικές ήττες αντίθετα οι ποιητές όπως και τα πληγωμένα ζώα κρύβονται στα λημέρια του λόγου και της τέχνης όπου μοιρολογούν, γλείφοντας στα μουλωχτά τις πληγές τους μήπως και γειάνουν.

Όπως ο Αθηναίος Αισχύλος έγραψε τους «Πέρσες», έτσι και την τραγωδία «Αθηναίοι» μονάχα κάποιος Σπαρτιάτης τραγικός ποιητής θα μπορούσε να την είχε γράψει. Τούτο δεν συνέβη βέβαια, γιατί οι Σπαρτιάτες είχαν εστιάσει εξολοκλήρου στη στρατιωτική αγωγή, που όμως δεν τους εμπόδισε, αντίθετα τους επέτρεψε, όταν επρόκειτο να αποφασίσουν για τη μοίρα των νικημένων, να ενεργήσουν με γενναιοδωρία. Μια χειρονομία που από αισθητική άποψη ήταν ισάξια της τραγωδίας. Γιατί αν κέρδιζε τον πόλεμο η Αθήνα, πόσο οικτρά θα ήταν η τύχη της Σπάρτης; Αρκεί να φανταστεί κανείς τους δημαγωγούς να οργιάζουν, χειραγωγώντας τους μεθυσμένους από τη νίκη πολίτες -το κλασικό μέτρο είχε χαθεί προ πολλού- για να καταλάβει ποια θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα η απόφαση που θα ελάμβανε η Εκκλησία του Δήμου.

Z. Θουκυδίδης, συνέχεια

α) Παλιννόστηση

Ο Θουκυδίδης έφυγε το 424 π.Χ. από μία αγέρωχη δημοκρατία. Όταν επέστρεψε όμως το 404 π.Χ., βρέθηκε σε μια ανοχύρωτη πόλη ή μάλλον σ' έναν οικισμό απελπισμένων ανθρώπων. Φτάνοντας μάλιστα θα πρέπει να αισθάνθηκε ξένος σε ξένη πόλη. Δεν είναι τόσο τα είκοσι χρόνια της απουσίας, που είναι αρκετά για να κάνουν τον καθένα να νιώσει ξένος στον τόπο του, όσο το ότι στις αναρίθμητες μικρές και μεγάλες μάχες και ναυμαχίες όλων αυτών των χρόνων, θα πρέπει να είχαν σκοτωθεί οι περισσότεροι από τους

Αθηναίους που γνώριζε. Μονάχα στα λατομεία της Σικελίας άφησε την τελευταία του πνοή ίσως και το ένα τέταρτο των πολιτών. Χώρια οι θάνατοι από φυσικά αίτια, δεδομένου ότι βιάδιζε ήδη κι αυτός προς τα εξήντα του χρόνια. Και σαν να μην έφταναν αυτά, βρέθηκε στη δίνη ενός εμφυλίου πολέμου «όμοιου ή παραπλήσιου» με τον εμφύλιο πόλεμο της Κέρκυρας, την παθολογία του οποίου είχε ιστορήσει.

Οι Αθηναίοι σώθηκαν μεν χάρη στη γενναιοδωρία των Σπαρτιατών, οι οποίοι όμως, όπως ήταν επόμενο, επέβαλαν τους όρους της ειρήνης. Ένας απ' αυτούς ήταν η επιστροφή στην Αθήνα όλων των ολιγαρχικών πολιτών που είχαν εξοριστεί. Ως εκ τούτου η πιο φυσιολογική εξέλιξη θα ήταν η ανασύσταση της ολιγαρχικής βουλής των πεντακισχιλίων. Αντ' αυτής εξελέγησαν οι τριάκοντα τύραννοι, οι οποίοι υπό την ηγεσία ενός άθλιου υποκειμένου περιωπής, του Κριτία, όχι μόνο δεν έφεραν σε πέρας την εντολή που τους είχε δοθεί και που αφορούσε στη σύνταξη των καινούριων νόμων της πολιτείας, παρά άρχισαν να κυνηγούν και να σκοτώνουν συστηματικά τους δημοκρατικούς πολίτες. Ύστερα από λίγο μάλιστα το μένος τους στράφηκε και εναντίον των μετριοπαθών ολιγαρχικών, εκείνων που διαφωνούσαν με τις εγκληματικές τους μεθόδους. Ένας από αυτούς ήταν και ο μέχρι τότε φίλος του Κριτία και συναρχηγός των τριάκοντα τυράννων Θηραμένης, ο οποίος δέσποζε εκείνα τα χρόνια στην πολιτική και στρατιωτική ζωή της Αθήνας. Η ανατριχιαστική δίκη, η καταδίκη και η φρικώδης εκτέλεση του Θηραμένη (Ξενοφώντος Ελληνικά, Β' ΙΙΙ, 16-56) έχουν υποδειγματικό ίσως και αρχετυπικό χαρακτήρα, εφόσον όλες οι πολιτικές δίκες που διεξήχθησαν έκτοτε -λόγου χάρη οι δίκες που οδήγησαν στη λαιμητόμο τους ηγέτες της γαλλικής επανάστασης και οι δίκες της Μόσχας- μοιάζουν να έχουν βγει από καρμπόν. Βέβαια αν και κανείς δεν γνωρίζει πώς αντιμετώπισε τις ζοφερές αυτές εξελίξεις ο Θουκυδίδης, κανένας δεν έχει αμφισβητήσει την μετριοπαθειά του, που εξάλλου είναι και ευδιάκριτη στο έργο του. Πόσο μάλλον όταν τα ολιγαρχικά του φρονήματα δεν τον εμπόδιζαν όχι μόνο να θαυμάζει τον ηγέτη των δημοκρατικών αντιπάλων του, τον Περικλή, αλλά και να επικροτεί το πολιτικό του πρόγραμμα. Ωστόσο το ζήτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι το ασήκωτο φορτίο, που φτάνοντας στην Αθήνα μεταφέρει στις αποσκευές του: τα χειρόγραφα μιας ιστορίας, που κατά γενική παραδοχή έμεινε ημιτελής.

Πραγματικά η εξιστόρηση σταματά απότομα στο εικοστό πρώτο έτος του πολέμου (411 π.Χ.) δηλαδή δύο χρόνια μετά την καταστροφή στη Σικελία και ενώ υπολείπονται, μέχρι το 404π.Χ., άλλα επτά χρόνια πολεμικών δραστηριοτήτων που μένουν ανιστόρητα. Εν τούτοις ο Θουκυδίδης φτάνει στην Αθήνα το 404 π.Χ., παραμένει εκεί άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα και στη συνέχεια επιστρέφει στον τόπο της αυτοεξορίας του στα κτήματά του στη Σκαπή Ύλη, όπου και πεθαίνει γύρω στο 399 π.Χ. Επομένως μέχρι το θάνατό του και εκτός από τα επτά χρόνια του διαστήματος 411-404 π.Χ., μεσολαβούν κι άλλα πέντε ολόκληρα χρόνια. Στο διάστημα αυτό θα μπορούσε να έχει διεκπεραιώσει το πρόγραμμά του, εφόσον μάλιστα διένυε και την παραγωγικότητα για έναν ιστορικό πέμπτη δεκαετία της ζωής του. Το τέλος του πολέμου εξάλλου συνόψισε εκ των πραγμάτων τα γεγονότα που ανέλαβε να ιστορήσει. Ενώ ο τερματισμός των εχθροπραξιών που καθιστούσε πιο ασφαλή τα ταξίδια, θα έπρεπε να τον είχε διευκολύνει κατά πολύ στο δημοσιογραφικό σκέλος της έρευνάς του^[11], τις μετακινήσεις, τις αυτοψίες και τις συνεντεύξεις που έπαιρνε από τους πρωταγωνιστές ή τους αυτόπτες μάρτυρες. Το υλικό που είχε απομείνει ήταν ευσύνοπτο. Ο Ξενοφών το διεκπεραιώνει στα «Ελληνικά» του μέσα σε σαράντα δύο σελίδες. Πάνω απ' όλα ο Θουκυδίδης θα έπρεπε να είχε τελειώσει την ιστορία του, γιατί αυτός ο ίδιος την παρουσιάζει στο λεγόμενο δεύτερο προοίμιο του, ως ήδη τε- λειωμένη:

«Ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος έγραφε και την ιστορία των γεγονότων αυτών (εννοεί το γεγονότα μετά την Νικίειο ειρήνη 421-415 π.Χ.) όπως συνέβησαν διαδοχικά, κατά χειμώνα και καλοκαίρι, μέχρι την στιγμή που οι Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους νίκησαν

τους Αθηναίους και κατέλαβαν τα Μακρά Τείχη και τον Πειραιά. Η συνολική διάρκεια του πολέμου ήταν είκοσι επτά χρόνια».[12]

Το παράδοξο αυτό δεύτερο προοίμιο είναι γραμμένο υπό το πρίσμα ενός τελειωμένου έργου, που ωστόσο διασώθηκε ημιτελές. Βέβαια μπορεί να πρόκειται για μία υπόσχεση, που έδωσε ο συγγραφέας έχοντας σχηματίσει πλήρη εικόνα ή ακόμα πιο πολύ έχοντας ολοκληρώσει το πρώτο χέρι, στο οποίο όμως δεν πρόλαβε να δώσει τελική μορφή γράφοντας και τη λέξη: ΤΕΛΟΣ από κάτω. Επίσης το «ελλείπον» τμήμα θα μπορούσε να έχει χαθεί, όπως τόσα και τόσα χειρόγραφα των αρχαίων συγγραφέων. Για να μην αναφέρω και την υπόνοια ότι στην απώλεια αυτή έβαλε το χέρι του και ο ίδιος ο Ξενοφών, ώστε να αρχίσει τη δική του εξιστόρηση από το σημείο που την άφησε δήθεν ο Θουκυδίδης κι έτσι να συνδεθούν άρρηκτα όχι μόνο οι δύο εξιστορήσεις αλλά και τα δύο ονόματα.

Αν έχουν έτσι τα πράγματα, αφού πρόκειται μάλιστα και για το μοναδικό έργο - έργο ζωής στην κυριολεξία ενός ανθρώπου, που αφιέρωσε σ' αυτό αποκλειστική εργασία τουλάχιστον είκοσι τεσσάρων χρόνων, θα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένο ότι ο Θουκυδίδης είχε τελειώσει το έργο του. Επιπλέον θα πρέπει να είχε προβεί και σε κάποιου είδους ανακοίνωση ή δημοσίευση, όσο περιορισμένος κι αν ήταν ο κύκλος των επιλεγμένων προσώπων. Αν και, τολμώ να πιστεύω, πως είχε εδραιωθεί στη σκέψη του η πεποίθηση ότι το «κτίμα ες αιεί» που φιλοδόξησε να προσφέρει δεν επρόκειτο να δώσει καρπούς- η πεποίθηση ότι ως προηγμένο όργανο πολιτικού προσανατολισμού και ως προς τα ζητήματα που θεωρούσε ουσιαστικά η ιστορία του ήταν άχρηστη. Ότι προκειμένου για την πολιτική το «σαφές σκοπείν» για το οποίο εργάστηκε, δεν είχε καμία άλλη χρησιμότητα εκτός από το να προσφέρει πρόσκαιρη ευχαρίστηση στους ιδιότροπους εκείνους ακροατές ή αναγνώστες που θα τύχαινε να εστιάσουν σ' αυτό. Όστε, αν παρουσίασε το έργο του σε κάποιους ανθρώπους, ίσως να το έκανε πιο πολύ για να το ξεφορτωθεί. Ενώ, αν όντως δεν πρόλαβε να το τελειώσει, αυτό συνέβη όχι για κανέναν άλλο λόγο αλλά γιατί δεν έβρισκε αποχρώντα λόγο για να κάνει κάτι τέτοιο.

Η κατάσταση εξάλλου ήταν απελπιστική. Ο φυσικός αποδέκτης, ακροατής και χρήστης του έργου του, η Εκκλησία του Δήμου -η Εκκλησία των Πεντακισχιλίων έστω- είχε διαλυθεί. Οι δημοκρατικοί πολίτες κρύβονταν ή είχαν διαφύγει σε άλλες πόλεις. Οι ολιγαρχικοί ήταν διχασμένοι. Πλέον η Αθήνα ήταν η τελευταία πόλη που θα διάλεγε για να ζήσει ο πολίτης εκείνος που κρατούσε γερά στον νου και την καρδιά του το «κλεινόν άστν» της νεότητάς του. Στα είκοσι χρόνια της εξορίας του η άμεση δημοκρατία είχε καταντήσει (και παραμένει έκτοτε) ουτοπία. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος κατέστησε τον πολίτη Θουκυδίδη αναχρονιστικό. Και όχι μόνο αυτόν. Αναχρονισμός ήταν πλέον η κλασική Ελλάδα συλλήβδην. Ούτε και είχε καμία σημασία το ότι επρόκειτο για συγκυρία.

Ύστερα από λίγο και ενόσω ίσχυε η ειρήνη που είχαν επιβάλει οι Σπαρτιάτες, η Εκκλησία του Δήμου συνεκλήθη και πάλι. Μολαταύτα τόσο η Αθήνα όσο και οι άλλες ελληνικές πόλεις συνέχισαν απτόητες και κατά τον επίχρυσο τέταρτο αιώνα το αυτοκαταστροφικό τους έργο, ωσάν να μην είχε μεσολαβήσει διόλου ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Όσπου στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) ο Φίλιππος υπέγραψε δια των όπλων του τη ληξιαρχική πράξη θανάτου της κλασικής Ελλάδας. Αν και τη χαριστική βολή την έδωσε τρία χρόνια αργότερα ο Μέγας Αλέξανδρος διατάζοντας, όπως και οι Αθηναίοι στη Μήλο, τον εξανδραποδισμό της εξεγερθείσας Θήβας. Οπότε και έληξε η καβουρντισμένη αυτοκτονία των ελληνικών πόλεων, που είχε προγραμματιστή, όπως είπαμε, από την ίδρυσή τους ακόμα.

Πώς θα ήταν δυνατό λοιπόν ένας ιστορικός του επιπέδου του Θουκυδίδη να μην είχε προβλέψει τη θλιβερή αυτή εξέλιξη; Το μόνο που θα είχε να κάνει ήταν να εφαρμόσει το «τοιούτων ή παραπλήσιων έσεσθαι». Εξάλλου τι θα συνέβαινε αν υπέβαλε, δίκην αναφοράς, την ιστορία του σε κάποια ειδική συνεδρίαση της Εκκλησίας του Δήμου; Τι θα συνέ-

βαινε αν τα συλλογικά πολιτικά όργανα και των άλλων ελληνικών πόλεων είχαν στα χέρια τους το έργο-εργαλείο αυτό; Θα μπορούσαν να αποτρέψουν την αυτοκτονία της κλασικής Ελλάδας; Ακόμα πιο γενικά οι πολιτικοί (και ως πολιτικούς εννοώ τα μέλη των συλλογικών πολιτικών οργάνων, που κατέχουν ή που διεκδικούν την εξουσία να λαμβάνουν αποφάσεις δεσμευτικές για όλους) που ως επί το πλείστον έχουν σπουδάσει τη θεμελιωμένη στην «ξυγγραφή» του Θουκυδίδη ιστορία, που τους προσέφερε η εγκύκλιος παιδεία τους, θα μπορούσαν χρησιμοποιώντας ως εργαλείο την ιστορική γνώση, να επέμβουν λυσιτελώς στην ανακύκληση των φυσιολογικών και παθολογικών συμβάντων που εκβιάζει εξακολουθητικά η ανθρώπινη φύση;

Συναφές με τα παραπάνω ερωτήματα είναι και το ότι πάντοτε, σε κάθε εποχή, σε κάθε παράταξη και σε κάθε περίπτωση, οι φωνές της λογικής και της σύνεσης διασταυρώνονται με τις κραυγές της τόλμης και της αφροσύνης. Μια σύγκρουση που παραμένει αμφίροπη, γιατί αυτό που αποδυναμώνει τη σύνεση είναι η υπόνοια ότι πρόκειται για εκδήλωση της δειλίας, ενώ αυτό που αποδυναμώνει την τόλμη είναι ότι η τύχη έχει ευνοήσει μεν αρκετές φορές και μάλιστα σκανδαλωδώς τους τολμηρούς, άλλες τόσες φορές όμως τους έχει χαντακώσει κιόλας. Σε γενικές γραμμές βέβαια το αν θα κυριαρχήσουν και προπαντός το αν θα ευοδωθούν στη συνέχεια οι έλλογες φωνές ή οι άφρονες ιαχές, είναι ένα ζήτημα που εξαρτάται από τόσο πολλούς και τόσο αστάθμητους παράγοντες, ο χειρισμός των οποίων υπερβαίνει τις ικανότητες των ηγετών που πρωταγωνιστούν στην πολιτική σκηνή, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να εξαρτάται προπαντός από τις περιστάσεις ή μάλλον από τους συσχετισμούς του πλήθους των δυνάμεων που διαμορφώνουν το εσωτερικό και το διεθνές περιβάλλον.

Είναι γεγονός πάντως ότι η πολιτική σύνεση και η σοφία πετυχαίνουν συχνά πυκνά να κρατήσουν τη ροή των γεγονότων στην κοίτη της φυσιολογίας, αναβάλλοντας κι όχι ματαιώνοντας τις παθολογικές πλημμύρες και τις εκτροπές. Αλλά ήδη η αναβολή (και όχι η ματαιώση) που είναι επίτευγμα τόσο σπουδαίο όσο και εύθραυστο, εξαντλεί τις δυνατότητες της πολιτικής. Εξάλλου από μόνο του το γεγονός ότι ένα συνετό πολιτικό πρόγραμμα κατεβαίνει στον στίβο με πιθανότητες επιτυχίας, προϋποθέτει μία φυσιολογική πολιτική ζωή. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι οι φωνές της σύνεσης εισακούονται τόσο πιο πολύ όσο πιο αχρείαστες είναι· δηλαδή όσο πιο ομαλή είναι η κατάσταση των πολιτικών πραγμάτων. Αντίθετα, όπως παρατηρεί και ο Θουκυδίδης, όταν αγριεύει το πολιτικό περιβάλλον, δεν χάνουν μόνο κάθε αξία αλλά αντιμετωπίζονται και ως εσχάτη προδοσία. Η σύνεση που είναι τόσο πιο χρήσιμη όσο λιγότερο την χρειάζεται κανείς, αχρηστεύεται ολότελα τη στιγμή ακριβώς που αποκτά ανυπολόγιστη αξία.

Αλλά εκεί που η ωφελιμότητα των «ες αιεί κτημάτων» μηδενίζεται, είναι όταν εκδηλώνονται πολιτικά προγράμματα, που όντας θεμελιωμένα επάνω σε «τέτοια, όμοια Ί] παραπλήσια κτήματα», φιλοδοξούν να επέμβουν λυσιτελώς στη ροή των γεγονότων, ώστε στο τέλος να προκύψει κάτι καλύτερο από αυτό που επαναλαμβάνεται σχοινί-κορδόνι μέχρι σήμερα. Το καταπληκτικό εδώ είναι ότι οι πάσης φύσεως και προελεύσεως διαφωτιστές γνωρίζουν άριστα την ανθρώπινη φύση, καθώς και τις παθολογικές εκδηλώσεις της και τα συμπτώματά τους, που επιδιώκουν να θεραπεύσουν. Πιστεύουν όμως ότι αν από αυτό το τόσο στραβό ξύλο που είναι ο άνθρωπος, δεν έχει βγει μέχρι σήμερα τίποτα ίσιο, αυτό συνέβη γιατί δεν είχαν ωριμάσει ακόμα οι συνθήκες για κάτι τέτοιο και γιατί δεν είχε βρεθεί το κατάλληλο «κτήμα ες αιεί», που διαθέτουν ήδη αυτοί· ένα εργαλείο που θα τους επιτρέψει επιτέλους να ξεκλειδώσουν την ανθρώπινη φύση και να την ανασυναρμολογήσουν επί τα βελτίω. Αλλά δυστυχώς (ή ευτυχώς) ευθύς μόλις εκδηλώνεται ένα τέτοιο πρόγραμμα προκαλεί και τη σχετική συντηρητική αντίδραση, οπότε, καθώς τα πράγματα εκτραχύνονται ολοένα, η ροή των γεγονότων εκτρέπεται προς εμφυλιολεμικές κατευθύνσεις, όπου και παίρνει στο τέλος το λόγο η κραταιά ανθρώπινη φύση. Η λύση του προβλήματος γίνε-

ται μέρος του προβλήματος. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα τα φάρμακα του διαφωτισμού έχουν προκαλέσει στους ασθενείς μεγαλύτερο κακό από αυτό που υποσχέθηκαν ότι θα θεραπεύσουν.

Ωσπου μένει το στίγμα που βαραίνει όλες τις προοδευτικές ιδεολογίες. Οι διακηρύξεις τους, όσο ανιδιοτελείς κι αν ήταν οι εισηγητές τους, λειτούργησαν εντέλει ως άλλοθι, ως σημαίες και ως όπλα για την ανακατανομή της εξουσίας (και των σχετικών προνομίων και ωφελημάτων φυσικά) υπέρ των ηγεσιών τους και υπέρ της κάστας των διανοουμένων εκείνων ιδίως, που ειδικεύονταν στην διάδοση, την υπεράσπιση και την εφαρμογή τους. Ώστε ακόμα και στις καλύτερες των περιπτώσεων η μοναδική πρόοδος που επιτυγχάνουν είναι να διασπών μεν την αναπαραγωγή του όμοιου, παράγοντας όμως κάτι που είναι παραπλήσιο.

Φυσικά - θα ήταν βέβαια κουραστικό να παραθέσω ένα κατεβατό από ερωτηματικές προτάσεις - τα παραπάνω ζητήματα όπως και όλα σχεδόν τα θέματα που συζητούνται εδώ, αποτελούν στην ουσία ερωτήματα που μένουν ανοικτά. Ίσως μάλιστα η Ιστορία καθεαυτήν, επομένως και η ιστορική γνώση, να μην είναι τίποτα παραπάνω από την αναδιατύπωση των ερωτημάτων αυτών ξανά και ξανά και από τη σχετική αμφιθυμία της πολιτικής πράξης και της θεωρίας, που διαιωνίζονται. Πόσο μάλλον όταν οι καθέκαστα απαντήσεις δίνονται πρωτίστως υπό το πρίσμα της αισιοδοξίας ή της απαισιοδοξίας της κάθε εποχής, της κάθε κοινωνίας αλλά και του καθενός εξ ημών.

Επομένως σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να δούμε την Ιστορία ως διαμάχη μεταξύ της αισιοδοξίας και της απαισιοδοξίας. Μια διαμάχη που με παραπλήσιους ή και όμοιους τρόπους ανοίγει και κλείνει (ή κλείνει και ανοίγει) σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή. Μια διακύμανση εντέλει που ανεβοκατεβαίνει συνέχεια την κλίμακα: αισιοδοξία-απαισιοδοξία. Κι αυτό ισχύει όχι μόνο για την Ιστορία γενικά, αλλά και για τις προσωπικές ιστορίες των ανθρώπων. Αν και εδώ το ανεβοκατέβασμα δεν αποτελεί κανόνα, εφόσον η διαδρομή από το ένα άκρο της κλίμακας μέχρι το άλλο συμπίπτει συνήθως με τα όρια της ανθρώπινης ζωής. Ενώ το άλλο αξιοσημείωτο είναι ότι οι προσωπικές διακυμάνσεις δεν συγχρονίζονται πάντα με τη γενική διακύμανση, εφόσον βρίσκει κανείς ακόμα και σε μαύρες και άραχλες εποχές υπεραισιόδοξους ανθρώπους, όπως και η απαισιοδοξία κάποιων άλλων δεν παύει να ρίχνει τη σκιά της ακόμα και στις εποχές των φώτων. Φυσικά πιο σύνθετες είναι οι περιπτώσεις όπου η κάθε επιλογή δεν αποκλείει διόλου την αντίθετή της, ώστε συνυπάρχοντας η αισιοδοξία και η απαισιοδοξία (η μία από αυτές στο προσκήνιο, η άλλη στο παρασκήνιο) να υποσκάπτουν η μία την άλλη, οπότε και ο διχασμός ή μάλλον η όλη αμφιταλάντευση και η αμφιθυμία που διανοίγει το σχετικό φάσμα, να γίνεται η πνευματική ρουτίνα κάποιων ανθρώπων ρουτίνα βασανιστική, παραλυτική, κάποιες λίγες φορές γοητευτική, ίσως και δημιουργική. Αυτό πιστεύω πως συνέβαινε με τον Θουκυδίδη, που άρχισε μεν την ιστορία του ως διαφωτιστής, την τέλειωσε όμως ως συντηρητικός. Αν και η αμφιταλάντευσή του παρέμενε ενεργός σε όποιον από τους δύο πόλους κι αν βρισκόταν πράγμα που σημαίνει ότι η διαφωτιστική αρχή της έρευνάς του και το συντηρητικό τέλος της υπήρξαν οι δύο όψεις ενός και του αυτού νομίσματος.

Εικάζοντας λοιπόν το πέραςμα του Θουκυδίδη από την αισιοδοξία, που είναι εγγενης σε κάθε πρόγραμμα διαφωτισμού, στην πολιτική μελαγχολία αν όχι και στη συντήρηση, θα προσπαθήσω να εντοπίσω τις ρίζες αυτής της αμφιταλάντευσης στο προγραμματικό κείμενό του που παρέθεσα στις σελ. 27-28 και το οποίο αντιπαρέβαλα με την εναρκτήρια πρόταση του Ηρόδοτου (σελ.15).

β) Η αισιοδοξία. και τη απαισιοδοξία

Κατά κανόνα ο πρόλογος ενός έργου γράφεται υπό το πρίσμα του επίλογου, όταν ο συγγραφέας είναι σε θέση να σταθμίσει όχι μόνο τι φιλοδόξησε αλλά και τι κατάφερε να

φέρει σε πέρας. Τούτο ισχύει πολύ περισσότερο για τον Θουκυδίδη, εφόσον στον εκτεταμένο πρόλογό του εμπεριέχεται όχι μόνο το πρόγραμμα που διέπει την όλη εργασία, αλλά και το τελικό συμπέρασμα, άλλως το απόσταγμα ή το επιστέγασμά της. Ως πρόγραμμα που λειτουργεί εν προκειμένω και ως μεθοδική αρχή, εννοώ τη δεδηλωμένη πρόθεσή του να προσφέρει σ' αυτούς που θέλουν να σχηματίσουν σαφή εικόνα των γεγονότων, «όσοι δε βουλήσονται των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν», ένα εργαλείο που η ωφελιμότητά του να είναι διαρκής: «κτήμα ες αεί». Ως τελικό συμπέρασμα θεωρώ την επίσης δεδηλωμένη πεποίθησή του ότι αυτά που θα συμβούν στο μέλλον, θα είναι όμοια ή παραπλήσια με αυτά που έχουν συμβεί στο παρελθόν, όπως η ανθρώπινη φύση επιβάλλει: *«και των μελλόντων ποτέ αὐτίς κατά το ανθρώπινον τοιούτων και παραπλήσιων ἔσσεσθαι»*.

Είναι φανερό νομίζω ότι το όμοια ή παραπλήσια δηλώνει την ανακύκλωση των γεγονότων. Άλλοτε ως τραγωδία, άλλοτε ως φάρσα και άλλοτε ως ιλαροτραγωδία η Ιστορία επαναλαμβάνεται. Βέβαια η ανακύκλωση εδώ δεν εκβιάζεται από τη βούληση των θεών ούτε και υπάγεται στις νόρμες της φύσεως. Μολαταύτα προκύπτει και πάλι δίκη κλοτοπατινάδας, ως μία ακαταλόγιστη (ίσως και ακαταμάχητη) διαδικασία αυτορρύθμισης, που συντελείται αέναα και εκ των ενόντων. Από κει και πέρα θεώρησα προφανές ότι ο Θουκυδίδης απευθύνεται ίσως και αποκλειστικά ή έστω πρωτίστως στους οργανωμένους ως Εκκλησία του Δήμου πολίτες, όντας και ο ίδιος ένας από αυτούς. Αυτοί είναι οι ακροατές ή οι αναγνώστες, που ευελπιστεί ότι θα κρίνουν ωφέλιμο το έργο του. Μάλιστα από το γεγονός ότι διαχωρίζει προγραμματικά και κατηγορηματικά την ωφελιμότητα της εργασίας του από τη στιγμιαία απόλαυση που προσφέρουν τα μυθώδη αναγνώσματα ή ακροάματα, συμπεραίνω ότι συναρτά την ωφελιμότητα αυτή με τη διαρκή χρησιμότητα που προσφέρει ένα «κτήμα ες αεί», άλλως ένα εργαλείο - πολιτικό εργαλείο εν προκειμένω -. Γιατί αλλιώς το «σαφές σκοπεῖν» θα εγκλωβιζόταν στον εαυτό του, όπου και θα αχρηστευόταν ως ανώφελη ιστορική γνώση.

Όστε η ωφελιμότητα της Ιστορίας εξαρτάται απόλυτα από το αν θα αποτελεί ή όχι ένα από τα κυριότερα εργαλεία της πολιτικής γενικώς. Ειδικώς δε από το αν θα έχει καθοριστικό ρόλο στην έκδοση των πολιτικών αποφάσεων. Στην έκδοση των αποφάσεων μακράς πνοής προπαντός, γιατί οι ενέργειες και οι επενέργειες των αποφάσεων αυτών υπερβαίνοντας κατά πολύ τα όρια της ανθρώπινης ζωής, εκδιπλώνονται σε βάθος χρόνου και εντέλει στην αδιαφάνεια ενός μέλλοντος, που καμία ανθρώπινη πρόβλεψη δεν μπορεί να διαπεράσει και στο οποίο το μόνο πράγμα που θα μπορούσε ίσως να ρίξει κάποιο φως είναι η Ιστορία. Διαφορετικά, μια Ιστορία που εστιάζει μεν στο «σαφές σκοπεῖν» δίχως να αποτελεί όμως το κατεξοχήν εργαλείο της πολιτικής, δεν διαφέρει και τόσο πολύ (όσο φαίνεται δηλαδή εκ πρώτης όψεως) από τη μυθώδη ιστορία του Ηρόδοτου. Σε μια τέτοια περίπτωση το «σαφές σκοπεῖν», που ο Θουκυδίδης αντιπαρατάσσει στη στιγμιαία ευχαρίστηση που προσφέρουν τα μυθώδη ακροάματα ή αναγνώσματα, θα ξέπεφε κι αυτό στην τάξη ενός αγωνίσματος. Τότε η ωφελιμότητα της ιστορικής έρευνας θα ήταν κι αυτή στιγμιαία, εφόσον θα διαρκούσε μόνο για όσο διάστημα θα ασχολιόταν κανείς μ' αυτήν. Οπότε και η παραμυθία που θα προσέφερε, δεν θα ήταν η παραμυθία της τέχνης. Θα ήταν η θλιμμένη παραμυθία μιας ανώφελης γνώσης, για την οποία πάντως είχε θρηνήσει και ο Ηρόδοτος βάζοντας στο στόμα ενός Πέρση τα εξής λόγια: «Η χειρότερη ίκτρα που μπορεί άνθρωπος να νιώσει, είναι να ξέρει πολλά χωρίς να μπορεί να κάνει τίποτα»^[13] Ο Πέρσης ετούτος αν και ήταν βέβαιος, όπως και πολλοί άλλοι από την ακολουθία του Μαρδόνιου, ότι στην επικείμενη μάχη των Πλαταιών οι Πέρσες θα υφίσταντο συντριπτική ήττα, θεωρούσε μάταιο να προειδοποιήσει σχετικά τον Μαρδόνιο, γιατί πίστευε πως ό,τι έχει οριστεί από τον θεό είναι αδύνατο να το εμποδίσει άνθρωπος.

Εδώ όμως προκύπτει αυτόματα ένα κρίσιμο ερώτημα: ο άνθρωπος είναι αδύνατο να εμποδίσει μόνο αυτά που ορίζουν οι θεοί ή μήπως κι εκείνα που προδιαγράφει η ανθρώπινη

φύση; Γιατί αν δεχτούμε ότι όλα όσα ονειρεύονται, όσα σχεδιάζουν και όσα κάνουν οι άνθρωποι και κυρίως όλα όσα υφίστανται από τις ανυπολόγιστες παρενέργειες και επενέργειες των ενεργειών τους έχουν ως σταθερό παρονομαστή: τη φύση τους, τότε πρέπει να δεχτούμε και ότι όλο το παρελθόν και όλο το μέλλον συνυπήρχαν, συνυπάρχουν και θα συνεχίσουν να συνυπάρχουν σε κάθε παρόν και σε κάθε κατάσταση. Θα πρέπει επίσης να δεχτούμε ότι η Ιστορία είναι ένας απλός κατάλογος και τίποτα παραπάνω. Ένας κατάλογος (ο πληρέστερος δυνατός πάντως) των πραγμάτων που με όμοιο ή παραπλήσιο τρόπο επαναλήφθηκαν, που επαναλαμβάνονται ήδη και που κατά συνέπεια πρόκειται να επαναληφθούν και στο μέλλον.

Πριν τα δεχτούμε όμως όλα αυτά θα πρέπει να απαντήσουμε στο ως άνω κρίσιμο ερώτημα. Και πρόκειται για ένα ερώτημα, που με παραπλήσιους ή και όμοιους τρόπους τίθεται εξακολουθητικά σε κάθε εποχή και που θα μπορούσε να εξειδικευτεί ως εξής: ποια είναι τα όρια, ποιες οι δυνατότητες και μέχρι πού μπορεί να επεκταθεί η εμβέλεια της πολιτικής συμπεριφοράς και δη εκείνης της συμπεριφοράς, που είναι εξοπλισμένη με τα κατάλληλα εργαλεία- λόγου χάρη με μια ιστορική έρευνα που εστιάζει στο «σαφές σκοπεΐν». Να αναρωτηθούμε αν θα μπορούσαμε στηριγμένοι στα διαρκή εργαλεία του πολιτισμού (την παιδεία, την ιστορία, τις επιστήμες, την τεχνολογία), να συνθέσουμε με τέτοιο τρόπο και τις διαρκείς αξίες του την ελευθερία, την ισότητα και τη δικαιοσύνη ώστε καμία από αυτές να μην υπερέχει ούτε όμως και να ακυρώνεται από τις άλλες.

Εδώ και τόσες χιλιάδες χρόνια δεν έχουμε πετύχει κάτι τέτοιο λόγω της έντασης ή και της απροκάλυπτης εχθρότητας, που επικρατεί μεταξύ των αξιών αυτών. Παρόλ' αυτά η σύνθεσή τους είναι το μόνο πράγμα που θα μας επέτρεπε ίσως να επέμβουμε με τέτοιο τρόπο στη συμπεριφορά μας (ως πολιτών και ως ιδιωτών), επομένως και στη ροή των γεγονότων, ώστε να περιορίσουμε και εντέλει να εξαφανίσουμε από προσώπου γης και ιστορίας όχι μόνο τις ανθρωπομηνίες των πολέμων αλλά και τις απάνθρωπες καταστάσεις της ειρήνης, που εμείς προκαλούμε και στις οποίες μας οδηγούν, εκόντας-άκοντας και κατ' εξακολούθηση, οι περιοχές εκείνες της φύσεώς μας που δεν έχουν εκπολιτιστεί ακόμα. Γι' αυτό και όλα τα σχετικά προγράμματα αφήνουν να αιωρείται ο υπαινιγμός ή ακόμα και υπόσχονται ότι η φαύλη ανακύκλιση των ιστορικών γεγονότων, δεν αποτελεί μοίρα και ότι κάποτε θα ανατραπεί. Μια ανατροπή που δεν θα αποτελούσε διόλου υπέρβαση της ανθρωπίνης φύσεως αλλά έκφρασή της, εφόσον το ιδιαίρον στη φύση αυτή είναι ακριβώς το να αυτοπροσδιορίζεται.

Είναι γεγονός ότι ο Θουκυδίδης δεν μιλάει πουθενά για επέμβαση στην ανθρώπινη φύση. Σκέπτομαι όμως ότι η προσήλωσή του στην έννοια της ωφελιμότητας σε συνδυασμό με το «σαφές σκοπεΐν» στο οποίο εστιάζει η ιστορική του έρευνα καταδεικνύει ότι βλέπει την Ιστορία ως πολύτιμο εργαλείο το οποίο και φιλοδοξεί να προσφέρει στην πολιτική συμπεριφορά. Αν δεχτούμε κάτι τέτοιο, το πρώτο πράγμα που θα ρωτούσαμε έχει ως εξής: για τον σχεδίασμα ποιων στόχων και για την πραγμάτωση ποιων σκοπών θα ήταν χρήσιμο ένα τέτοιο εργαλείο; Αλλά σε τέτοια ερωτήματα μόνο η πολιτική συμπεριφορά θα μπορούσε να απαντήσει. Αυτή είναι που χρωστά να φανταστεί, να σκεφτεί, να επιλέξει, να αποφασίσει και να σχεδιάσει τους σκοπούς και τους στόχους κι αμέσως μετά να τους πραγματώσει κιόλας. Πόσο μάλλον όταν η ωφελιμότητα της Ιστορίας ως εργαλείου θα μπορούσε να βαθμονομηθεί μόνο εκ των σχετικών αποτελεσμάτων. IV αυτό πιστεύω, παρότι δεν μιλάει ρητά για κάτι τέτοιο, πως ο Θουκυδίδης είχε κατά νου ή έστω άφηνε ανοιχτή τη δυνατότητα μιας λυσιτελούς επεμβάσεως στην ανθρώπινη φύση, και δη σε εκείνες της περιοχές της φύσεως αυτής που θέτουν τη ροή των ιστορικών γεγονότων υπό τον ζυγό του όμοια ή παραπλήσια.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο το όραμα της αθηναϊκής ηγεμονίας υπερέβαινε την τάξη του κόσμου και γι' αυτό, όντας άμετρο, επρόκειτο να υποστεί τη νέμεση των θεών. Για τον

Θουκυδίδη όμως το όραμα αυτό εκτός από αναγκαίο, ήταν και ρεαλιστικό. Το μόνο που χρειαζόταν ήταν να έχει ο Περικλής άξιους διαδόχους. Βέβαια η Αθήνα κι αμέσως μετά και η Σπάρτη δεν τα κατάφεραν. Το πέτυχαν όμως οι Μακεδόνες. Μετά η Ρώμη. Ύστερα το Βυζάντιο. Και στη συνέχεια ένας ένας με τη σειρά οι Άραβες, η Βενετία, η Ισπανία, η Μεγάλη Βρετανία και επί του παρόντος οι ΗΠΑ. Κι αμέσως μετά ποιος; Η Κίνα; Και λοιπόν; Αυτό είναι όλο κι όλο; Η ηγεμονία; Χώρια τα όμοια ή παραπλήσια χρονικά όχι μόνο των ανατολικών λαών αλλά και των πρόσφατων διεκδικητών, των κολοσσιαίων πολυεθνικών εταιρειών και προπαντός του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ειδικά το τελευταίο μάλιστα, χάρη στις άτυπες αλλ' όμως και ακαταμάχητες πολιτικές υπερεξουσίες που διαθέτει, έχει καταστεί πλέον η μεταμοντέρνα εκδοχή του Λεβιάθαν: μια οιονεί αμοιβάδα, που με ακαταλόγιστο και ανεξέλεγκτο τρόπο κατατρώει την ανθρωπότητα, όπως κατατρώγουν τον ξενιστή τους και τα παράσιτα. Και μετά την Κίνα, ποιος; Ως τότε θα συνεχίζεται αυτή η αθλιότητα; Μόνο σ' αυτό μπορεί να είναι ωφέλιμη η Ιστορία; Να υπηρετεί το αίτημα της ανθρώπινης φύσης για ηγεμονία; Δεν θα μπορούσε να κάνει κάτι καλύτερο; Μια οραματική και ταυτόχρονα συνετή πολιτική συμπεριφορά; Μια συμπεριφορά, που θα ήταν εξοπλισμένη με όλα τα εργαλεία του πολιτισμού και στην οποία μάλιστα θα συσκέφτονταν, θα συναποφάσιζαν και θα συνέπρατταν αυτοπροσώπως όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες;

Αλλά ερωτήματα τέτοιου είδους που ανοίγονται δυνάμει προς τις ποικίλες κατευθύνσεις του διαφωτισμού, τίθενται, θαρρείς από μόνα τους, μόνο ενόσω εστιάζει κανείς στην έννοια της ωφελιμότητας. Γι' αυτό και πέφτει επάνω τους πάγος, ευθύς μόλις αρχίσει η σκέψη να γέρνει προς την δυσοίωνα πεποίθηση ότι θα συνεχίσουν να συμβαίνουν και στο μέλλον πράγματα όμοια ή παραπλήσια μ' αυτά που συνέβαιναν στο παρελθόν. Είτε ένεκα των αποφάσεων των θεών είτε λόγω της ανθρώπινης φύσης- της φύσεως, της ζωής γενικά, γιατί η έλλογη συνείδηση των ανθρώπων δεν τους εξαιρεί διόλου (ούτε καν τους διαχωρίζει) από το ζωικό βασίλειο. Η Ιστορία είναι ένας κλειστός ορίζοντας πράξεων, παραλείψεων, δυνατοτήτων, ευκαιριών και συνεπειών που αναπαράγονται συνέχεια και που κανένα πολιτικό πρόγραμμα δεν μπορεί να υπερβεί. Μια τέτοια πεποίθηση περιορίζει δραστικά την εμβέλεια της ιστορικής έρευνας, που γίνεται πλέον ωφέλιμη πολιτικά μόνο ως εργαλείο ή καλύτερα ως όπλο πολιτικής επιβίωσης και κατίσχυσης, πράγμα εξάλλου που μαρτυρεί και η έκφραση: η Ιστορία γράφεται από τους νικητές. Ακόμα και από νικημένους, όπως ο Θουκυδίδης, ιστορικούς, οι ιστορίες των οποίων όμως διασώζονται, εφόσον υιοθετούνται από τους μετέπειτα νικητές.

Επομένως η συζήτηση για την ωφελιμότητα της Ιστορίας είναι άνευ αντικειμένου, εκτός κι αν πρόκειται για όπλο. Το αν θα μας κυβερνούν άξιοι ή ανάξιοι ηγέτες, το αν τα πολιτεύματα θα είναι δημοκρατικά ή ολιγαρχικά και το αν οι κοινωνίες και οι οικονομίες θα είναι καπιταλιστικές ή σοσιαλιστικές, είναι ζητήματα που απασχολούν σφόδρα μόνο αυτούς που πλήττονται ή που επωφελούνται εκ των μεν ή εκ των δε. Η Ιστορία ενδιαφέρεται μόνο γι' αυτούς που κατείχαν τη θλιβερή σκυτάλη της εξουσίας, για όσους την κατέχουν ήδη και για εκείνους που ετοιμάζονται να την αρπάξουν. Αλλά τότε τι νόημα έχει να καταπιάνεσαι ποσώς με την Ιστορία, αν είναι να καταγράψεις, έστω και με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια και αντικειμενικότητα, την εναλλαγή όμοιων ή παραπλήσιων γεγονότων; Αμέσως μετά μάλιστα ίσως και να αναρωτηθείς, μήπως είναι προτιμότερα του Ηρόδοτου τα παραμύθια.

Επιστρέφοντας λοιπόν για τελευταία φορά στο επίμαχο απόσπασμα, θεωρώ συγκλονιστικό ότι συνυπάρχουν σ' αυτό πράγματα, που στο τέλος τέλος αποκλείουν το ένα το άλλο: τόσο το «ες αιεί ωφέλιμο κτήμα» που πρέπει να αποτελεί η Ιστορία όσο και το «κατά το ανθρώπινον». Τόσο η διαφωτιστική αρχή όσο και το συντηρητικό τέλος της ιστορικής έρευνας. Όπως και να το δει κανείς, ανάμεσα στην έννοια της ωφελιμότητας και

στην έννοια της ανθρώπινης φύσεως σοβεί μια ένταση, εφόσον καθεμία από αυτές περιορίζει την ισχύ και το εύρος της άλλης. Μια ένταση κι αμέσως μετά μια εχθρότητα, που ολισθαίνει προς τη σύγκρουση. Το εμπειρικό αλλ' όμως και ακαταμάχητο μέχρι στιγμής συμπέρασμα είναι, ότι από τις συγκρούσεις αυτές προκύπτει πάντα ο ίδιος νικητής. Κάποια στιγμή ο Θουκυδίδης πρέπει να παρέλυσε, διαπιστώνοντας ότι το χάσμα που χωρίζει το πρόγραμμα της έρευνάς του από το τελικό της συμπέρασμα είναι αγεφύρωτο. Η Ιστορία είναι άχρηστη ως όργανο πολιτικού προσανατολισμού, εφόσον η ανθρώπινη φύση εκβιάζει στο διηνεκές την αναπαραγωγή όμοιων η παραπλήσιων γεγονότων. Η Ιστορία, άλλως η Μέδουσα, που κανένας ιστορικός - πόσο μάλλον πολιτικός - δεν μπορεί να κοιτάξει κατάματα, δίχως να μαρμαρώσει επιτόπου. Δίχως να αρχίσει να λέει άλλ' αντ' άλλων ή και να χάσει τα λόγια του, όπως εικάζω ότι συνέβη εν προκειμένω. Κανένας ούτε καν όπως ο Περσέας δι' εσόπτρου, αφού η Μέδουσα αυτή σπάζει όλους τους καθρέφτες του πολιτισμού και του λόγου. Κι όλα αυτά μέσα σε μερικές αράδες, που μοιάζουν με απασφαλισμένη χειροβομβίδα, που η ματιά ανεβοκατεβαίνει σε μερικά δευτερόλεπτα, αλλά που ο Θουκυδίδης ανεβοκατέβαινε τα αντικρουόμενα νοήματά τους σε όλη του την ζωή.

Είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι, όταν καταπιάνεται συστηματικά με την έρευνά του (424 π.Χ.), γνωρίζει ήδη τον εμφύλιο πόλεμο στην Κέρκυρα (427 π.Χ.) και την παθολογία του. Σίγουρα είναι άλλο πράγμα να λες, γενικά και αόριστα, ότι τα χειρίστα θα επαναληφθούν και στο μέλλον και άλλο να τα βλέπεις να επαναλαμβάνονται (404 π.Χ.) μπροστά στα μάτια σου και δη στην ίδια την πατρίδα σου. Άρα το «κατά το ανθρώπινον» του προοιμίου θα πρέπει να διαβαστεί σε συνδυασμό με το «έως άν η αυτή φύσις ανθρώπων η»^[14], που αποστάζεται από τα Κερκυραϊκά. Επομένως στο «τοιούτων ή παραπλήσιων έσεσθαι» του προοιμίου συμπεριλαμβάνονται και οι συμφορές του εμφυλίου πολέμου. Συνεπώς οι ασύμμετρες ανθρωπομηνίες δεν είναι κάποιες έκτακτες εκδηλώσεις της ανθρώπινης φύσεως, που ενδεχομένως θα μπορούσαν να αποφευχθούν. Απεναντίας βρίσκονται εντός του προγράμματος. Απλώς και μόνο η ανακύκλωσή τους είναι απεριοδική. Από ουσιαστική άποψη ο Πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει με τα γεγονότα της Κέρκυρας, μόλις πέντε χρόνια μετά την έναρξή του, εφόσον όλα όσα συνέβησαν, φυσιολογικά και παθολογικά, στα υπόλοιπα είκοσι δύο χρόνια, υπήρξαν όμοια ή παραπλήσια με αυτά που συνέβησαν στα πρώτα πέντε. Αλλά ο Θουκυδίδης αφοσιώθηκε στην έρευνά του το 424 π.Χ., όντας ακόμα νέος. Ο πόλεμος, που όπως προέβλεψε και ο ίδιος επρόκειτο να είναι μακροχρόνιος, βρισκόταν στην αρχή του. Πάνω απ' όλα η αθηναϊκή δημοκρατία αν και είχε στερηθεί τον μεγάλο της ηγέτη, τον Περικλή, ήταν ακμαία όσο ποτέ άλλοτε. Το ίδιο και η ιδεολογία: το όραμα της ηγέτιδος πόλεως. Παρότι είχε υπόψη του όλα τα δεδομένα, ήταν πολύ νωρίς για να υποκύψει στην απαισιοδοξία. Όλα τα δεδομένα εκτός από την αναπάντεχη πανωλεθρία στη Σικελία (413 π.Χ.). Τότε πρέπει να έγινε η μεταστροφή. Μέχρι τότε η έρευνά του γινόταν υπό το αισιόδοξο πρίσμα του «ες αιεί ωφέλιμου κτήματος». Από τότε και μετά υπό το απαισιόδοξο πρίσμα της ανθρώπινης φύσεως.

Από κει και πέρα αν η αισιοδοξία σε κάνει να εργάζεσαι με ζέση, η απαισιοδοξία είναι παραλυτική. Ακόμα κι όταν δουλεύεις, το κάνεις με μισή καρδιά, λόγω κεκτημένης ταχύτητας, που όμως φθίνει ολοένα. Αν και ο Θουκυδίδης συνέχισε να δουλεύει μέχρι τον θάνατό του, άφησε τα τελευταία επτά χρόνια του πολέμου ανιστόρητα, εφόσον η οργανωμένη ως αναγνώσιμο κείμενο καταγραφή των γεγονότων σταματά δύο χρόνια μετά την πανωλεθρία στη Σικελία.

Τέτοιου είδους πνευματικές καταστάσεις θα εξηγούσαν και την αδιαφορία του οποιουδήποτε συγγραφέα όχι μόνο να δώσει τελική μορφή στα χειρόγρατά του, αλλά ακόμα και να δημοσιεύσει το τελειωμένο έργο που έχει στα συρτάρια του. Αλλιώς δεν μπορώ να εξηγήσω πώς ο άνθρωπος που ιστόρησε με τέτοια ένταση, ακρίβεια και επάρκεια τα Κερκυραϊκά, απέφυγε να ιστορήσει όχι μόνο τα Αθηναϊκά (τον εμφύλιο πόλεμο στην Αθήνα

και την τρομοκρατία που εξαπέλυσαν ο Κριτίας και οι οπαδοί του) αλλά ακόμα και αυτήν την πτώση της Αθήνας· γεγονότα που θα πρέπει να ήταν γι' αυτόν τα πιο συνταρακτικά. Τα πιστεύω αυτά παρότι το μοναδικό επιχείρημα που έχω για να τα υποστηρίξω, είναι η προφανής (και πανθομολογούμενη εξάλλου) διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στη γνώση της νεότητας και την επίγνωση της ωριμότητας. Πώς θα ήταν δυνατό, δηλαδή, έτσι όπως άρχισε την εργασία του έτσι να την τέλειωσε κιόλας ύστερα από είκοσι χρόνια, δίχως η παρατεταμένη αυτοκτονία των ελληνικών πόλεων και της κλασικής Ελλάδας, που ιστορούσε, να επηρεάσουν διόλου το πνεύμα του; Το παραπάνω επιχείρημα ενισχύεται από την πεποίθησή μου ότι δεν είναι δυνατόν ένας ερευνητής του επιπέδου του Θουκυδίδη να μην προβληματιζόταν διαρκώς για τις κεντρικές όσο και οργανωτικές έννοιες και τις αυτονόητες παραδοχές, που μοιάζουν να αποτελούν τα τυφλά σημεία της ερευνάς του. Είναι αδύνατον να μην προβληματιζόταν για τα όρια και τις δυνατότητες της πολιτικής συμπεριφοράς, επομένως και για την ωφελιμότητα των σχετικών εργαλείων, που η πολιτική θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει· για το πόσο «σαφές» θα μπορούσε να γίνει το «σκοπείν», δεδομένης μάλιστα και της ασάφειας των λεγομένων και προπαντός για τη φύση της ανθρώπινης «φύσεως», που γίνεται για την ιστοριογραφία κάτι πιο τρομακτικό ακόμα και από τη Μέδουσα της μυθολογίας.

Αλλά ο Θουκυδίδης, που από ένα σημείο και μετά δεν έβρισκε αποχρώντα λόγο για να τελειώσει το έργο του, δεν θα ήταν δυνατό βέβαια να καταπιαστεί με τη θεματοποίηση των ζητημάτων αυτών, όσο κι αν δέσποζαν στις σκέψεις του. Κι ακόμα ένας ερευνητής του επιπέδου του Θουκυδίδη δε θα ήταν δυνατόν να μη δίσταζε ανάμεσα σε επιλογές που απέκλειαν η μία την άλλη, να μην αμφέβαλλε για την αξία του έργου του ή μάλλον για το είδος και για την ένταση της επίδρασης που θα ασκούσε αυτό στους ακροατές ή τους αναγνώστες και να μην αντιμετώπιζε ερωτήματα παραπλήσια ή και όμοια με τα ερωτήματα που αναπτύχθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους ή ακόμα και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Βέβαια αν παρατηρούσε κανείς ότι με όλως αστήρικτο και αυθαίρετο τρόπο προβάλλω πάνω στον Θουκυδίδη μεταγενέστερους προβληματισμούς ή ακόμα χειρότερα τις προσωπικές μου απόψεις, δε θα μπορούσα να πω τίποτα. Το μόνο που θα μπορούσα είναι να προτείνω ότι στο βαθμό που το όμοια ή παραπλήσια ισχύει για τα γεγονότα, στον ίδιο βαθμό παραπλήσιες ή και όμοιες θα πρέπει να είναι και οι σκέψεις που κάνουν, τα ερωτήματα που θέτουν και οι απαντήσεις που δίνουν αυτοί που προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τα γεγονότα αυτά. Στο κάτω της γραφής προσπάθησα εφαρμόζοντας το «ως δ' αν εδόκουν εμοί» του Θουκυδίδη, να εικάσω ποια άλλα ερωτήματα και ποιες άλλες παράλληλες σκέψεις θα πρέπει να έθετε και να έκαμνε ο ερευνητής εκείνος, που σ' εκείνη την εποχή, σ' εκείνον τον πόλεμο και σ' εκείνες τις περιστάσεις έφερε σε πέρας, έστω και ημιτελή, μια τέτοια «ξυγγραφή».

Αν λοιπόν ο Θουκυδίδης υπήρξε (για όσο διάστημα υπήρξε και υπό τις παραπάνω θεωρήσεις) προοδευτικός, θα έχουμε τότε ένα θνησιγενές πρόγραμμα διαφωτισμού. Ένα πρόγραμμα που έζησε τόσο μόνο, όσο χρειάστηκε για να φτάσει από την αισιοδοξία του «ες αιεί ωφέλιμου κτήματος» μέχρι την απαισιοδοξία του «έως αν η αυτή φύσις ανθρώπων η». Θα ήταν αυτή μία διαδρομή, που θα προδιέγραφε και την όμοια ή παραπλήσια τύχη που επρόκειτο να έχουν οι διαφωτισμοί του μέλλοντος. Έτσι η ιστορική έρευνα του Θουκυδίδη θα ήταν η μικρογραφία του διαφωτισμού γενικώς. Εξάλλου η αρχαία Ελλάδα θεωρείται κλασική, γιατί το καθετί σ' αυτήν αποτέλεσε μικρογραφία, πρόλογο και επίλογο μαζί, των όσων επρόκειτο να ακολουθήσουν.

Τούτο ισχύει και για την Αθήνα που υπήρξε πόλη, κράτος, μικρογραφία έθνους και υπερδύναμη τσέπης ταυτόχρονα. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος εξάλλου με τα είκοσι επτά του χρόνια κάλυψε το ένα τρίτο του χρυσού αιώνα, τον οποίο και τερμάτισε (εκτέλεσε) στην κυριολεξία, όντας έτσι κι αυτός ένας πόλεμος χρυσός. Ένας πόλεμος μινιατούρα όλης

της Ιστορίας, που δεν είναι παρά ένας *Πελοποννησιακός Πόλεμος παγκόσμιος*, που τρενά-
ρει από την εποχή του χαλκού τουλάχιστον εδώ και τόσες χιλιάδες χρόνια.

[1] Θουκυδίδη, Ιστορία, Α' 22, 1-4. Καί ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἦδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκριβείαν αὐτῆν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοί τε ὦν αὐτὸς ἦκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν πόθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ζυμπάσης γνώ-
μης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται. τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τέ αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου ἐπεξελεθῶν, ἐπιπόνως δέ ἠυρίσκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταυτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἐκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι. καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τό μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέ-
στερον φανείται· ὅσοι δέ βουλήσονται τῶν τέ γενομένων τό σαφές σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτέ αὐθις κατὰ τό ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τό παραχρῆμα ἀκούειν ζύγκεται. Το κείμενο ἀπό το Θουκυδίδη Ιστορία. Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, σελ. 57-58, Πόλις, Αθήνα 2011. Η μετάφραση είναι δική μου.

[2] Albin Lesky, ε.α. σελ. 643-644.

[3] Ἐστω ὅτι παίζω μια παρτίδα σκάκι με τον εαυτό μου. Θα ἐρθεῖ στιγμή λοιπόν που κάποιος ἀπό τους δύο σκακιστές θα κερδίσει. Ἀν και η νίκη ἐδῶ θα οφείλεται προφανῶς ὄχι στην ικα-
νότητα ἢ στην ἀδυναμία του ενός ἢ του ἄλλου ἐκ των συμπαικτῶν. ἀλλὰ στις ἀναπόφευκτες λανθασμένες κινήσεις ἀμφοτέρων που συσσωρεύονταν ἀδιάκοπα και που στο τέλος ἐστρεψαν τη διεκυστίνδα πρὸς κάποια πλευρά. Κανένας σκακιστής δεν εἶναι τέλειος ὅτε και το σκάκι εἶναι το τέλειο παιχνίδι. Τα λάθη που μόνο ἐκ των υστέρων μποροῦν να γίνου ἀντιληπτὰ ὄντας ἀπρόβλεπτα ἀρα και ἀθέλητα, εἶναι ἀδύνατο να μοιραστοῦν ἀκριβοδίκαια ὅσο ἀμερό-
ληπτος κι ἀν εἶναι ο εαυτὸς μου. Διαφορετικά ἀν ἦμουν ο τέλειος σκακιστής, θα κέρδιζε τότε πάντοτε το ἡμισυ του εαυτοῦ μου που θα ἔκανε την πρώτη κίνηση. Ἐνῶ ἀν ἐπρόκειτο και για το τέλειο παιχνίδι, τότε η παρτίδα αὐτή δεν θα τέλειωνε ποτέ.

[4] Το ρῆμα δοκέω-δοκῶ το συναντοῦμε στο ἐπίμαχο χωρίο δύο φορές. Μία φορά με θετική ση-
μασία και μία με ἀρνητική. Με θετική σημασία χρησιμοποιεῖται στην ἀνασυγκρότηση των δη-
μηγοριῶν, ὅπου λαμβάνονται ὑπόψη κι αὐτὰ που κατὰ τη γνώμη του Θουκυδίδη θα ἔπρεπε να εἶχαν πει οἱ ομιλητές «ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ των αἰεὶ παρόντων τα δέοντα μάλι-
στ' εἰεῖν». Και με ἀρνητική σημασία στη συνεκτίμηση των μαρτυριῶν των σχετικῶν με τις πο-
λεμικὲς ἐπιχειρήσεις «Τα δε ἔργα των πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ» οὐκ ἐκ του παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει». Η διαφορά ἀνάμεσα στις δύο γνώμες εἶ-
ναι οὐσιώδης. Η πρώτη ἐπεταί της ἀνασυγκρότησης των δημηγοριῶν. Η δεύτερη προηγείται της ἀνασυγκρότησης των πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἔχοντας σχηματιστεῖ, κατὰ κανόνα, δίχως να ἔχει ὑποστεῖ τη βᾶσανο μιας συστηματικῆς και ἀμερόληπτης αυτοκριτικῆς δοκιμασίας.

[5] Ἐπὶ του ζητήματος αὐτοῦ, πρώτη ματιά στο: Α. Σ. Βλάχου, Μεροληψίες του Θουκυδίδη, Ε-
στία, Αθήνα, 1974.

[6] Θουκυδίδου Ιστορία, Γ' 81-83, μετ. Ἀγγέλου Βλάχου, ε.α. τόμος Β', σελ. 64-68.

[7] Θουκυδίδης Γ' 37-49, μετ. Ἀγγέλου Βλάχου, ε.α. τομ. Β' σελ. 29-42.

[8] Ξενοφῶντος, Ἑλληνικά, Β II, 3-4. Μετάφραση Ρόδη Ρούφου, τόμ. 1ος, σελ 1b-16 Γαλαξίας, Αθήνα 1971.

[9] Ξενοφῶντος Ἑλληνικά, Β II, 19-20 μετ. Ρόδη Ρούφου, ε.α. σελ. 78.

[10] Ξενοφῶντος Ἑλληνικά, Β' II, 10-11 μετ. Ρόδη Ρούφου ε.α. σελ. 77.

[11] Εν παρόδω, ο Έζρα Πάουντ είχε αποφανθεί ότι: ο Ηρόδοτος συνέγραφε ιστορία που είναι λογοτεχνία, ο Θουκυδίδης ήταν δημοσιογράφος. Ezra Pound, *Literary Essays, How to read*, p. 30, Faber, 1960.

[12] Θουκυδίδου Ιστορία, Ε' 26, μ.ετ. Αγγέλου Βλάχου, ε.α. σελ. 27.

[13] Ηροδότου Ιστορία, Θ'(Καλλιόπη) 16. Μετ. Αγγέλου Βλάχου, τόμ 3, σελ. 248, Γαλαξίας, Αθήνα 1971.

[14] Θουκυδίδης, Γ 82,2. ε.α.